2025

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hakan OCAK

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERZURUM MERKEZDEKİ OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİNİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAKAN OCAK

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

ANKARA, 2025

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ERZURUM MERKEZDEKİ OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİNİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAKAN OCAK

Dr. Öğr. Üyesi ŞULE GEDİKLİ

DANIŞMAN

ARKEOLOJİ ANABİLİMDALI

ANKARA, 2025

ONAY SAYFASI

Hakan OCAK tarafından hazırlanan "Erzurum Merkezdeki Osmanlı Dönemi Camilerinin Mimari Özellikleri" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	**Kabul / Red**	**Kurumu**	**İmza**
Prof. Dr. Sıddık ÇALIK	Kabul	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	
Dr. Öğr. Üyesi Şule GEDİKLİ	Kabul	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	
Dr. Öğr. Üyesi Saliha TANIK	Kabul	Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi	

Tez Savunma Tarihi: 13.10.2025

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Muhammet Enes KALA
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü V.

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Hakan OCAK

TEŞEKKÜR

Bu tezin hazırlanma sürecinde bilgi birikimleri, yol göstericilikleri ve destekleriyle bana güç veren herkese içtenlikle teşekkür etmek isterim.

Öncelikle, akademik yolculuğum boyunca hem bilimsel yaklaşımı hem de insani duruşuyla bana ilham olan jüri üyelerime teşekkür borçluyum. Kıymetli zamanını ayırarak çalışmamı değerlendiren ve katkı sağlayan Prof. Dr. Sıddık Çalık'a en derin saygılarımla teşekkür ederim.

Bu çalışmanın şekillenmesinde rehberliği, sabrı, yapıcı eleştirileri ve akademik desteğiyle her zaman yanımda olan değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Şule Gedikli'ye teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Kendisi yalnızca akademik anlamda değil, aynı zamanda akademik disiplin ve düşünce biçimi açısından da bana yol gösteren önemli bir rehber olmuştur.

Çalışmanın değerlendirilmesi sürecinde katkılarını eksik etmeyen, bilimsel titizliği ve nezaketiyle sürece değer katan jüri üyem Dr. Öğr. Üyesi Saliha Tanık'a da teşekkür ederim.

Ayrıca, tez sürecinin kimi zaman sabır, kimi zaman motivasyon, kimi zaman da sadece insan sıcaklığı gerektirdiğini bana en iyi şekilde hatırlatan ve bu süreçte manevi desteğini daima hissettiren arkadaşım Arş. Gör. Sefa Köse'ye de gönülden teşekkür ederim. Kendisine hem akademik hem insani anlamda yanımda olduğu için minnettarım.

Bu süreçte dolaylı ya da doğrudan katkı sağlayan, fikirleriyle veya varlıklarıyla desteğini hissettiren herkese bir kez daha teşekkür ederim.

Bu çalışma, yalnızca bir akademik emeğin değil, aynı zamanda sabır, çaba ve ortak bir yolculuğun ürünüdür.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti zamanında Erzurum önemli bir şehir konumundaydı. Askeri olarak üs konumunda olan Erzurum'un askeri bakımdan da güçlü tutulması gerekiyordu. Aynı zamanda bulunduğu konum itibariyle geçiş güzergahı üzerinde olması çeşitli kültürlerin karşılaştığı coğrafyalardan birisi haline gelmesini sağlamıştır. İmar bakımdan şehrin her zaman güçlendirilmesi sağlanarak iskan faaliyetleri de artırılmıştır. Bölgeye gönderilen önemli valiler burada kendilerine ait cami, medrese ve vakıf vb. mimari öğeler oluşturmak istemişlerdir. Mimari eserlerin oluşturulmasında özellikle İstanbul'da yapılan mimari inşalar örnek alınmıştır. Örnek alınan eserlere mimarlar kendilerinden özgün biçimlerde katarak yeni eserler ortaya koyulmasını sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin özellikle 17. yüzyıldan sonra bölgede imar faaliyetlerinde ki etkinliği göze çarpmaktadır.

Osmanlı dönemi cami mimarisi incelendiğinde yapıların merkezde toplanıldığını görmekteyiz. İnşa edilen camilerde sonraki dönemlerde tamir ve bakım çalışmaları görülmüştür. Özellikle Erzurum bulunmuş olduğu konum itibariyle savaş bölgesinde olması ve jeolojik yapısından dolayı camiler birçok kez tahribata uğramıştır. Bu tahribatların bir kısmı ciddi derecede yıkıcı vaziyette olup bir kısmı ise basit onarım işleriyle halledilmekteydi. Yakın döneme gelene kadar tamir edilen birçok camide ilk özgün yapısından kalan yerler genellikle caminin ana merkezi yapısı olmuştur. Bazı camilerin ise fiziki olarak ortadan kalktığı da gözlemlenmiştir.

Erzurum'da cami mimarisi incelendiğinde Erzurum'a has özellikler yansıtılırken çevre illerden de etkilenilmiştir. Erzurum'da ki camilerin birçoğu tek kubbeli cami planı görülürken, çok kubbeli cami planı olanlarda vardır. Bunun yanı sıra Ulu Camii planını yansıtan cami ve merkezi planlı cami vardır. Camiler hemen hepsinde düzgün kesme taş, moloz taş, yığma taş ve tuğla kullanılmıştır. Dış cephenin bir kısmında tamir ve onarımla yeni dönem sıva işlemi kullanılmıştır. Taş rengi konusunda genellikle gri renkte olan taş malzemenin kırmızı renkte taş malzemeden yapılarda vardır. Camilerin dış cephelerinde düzgün kesme taş malzemenin arasına ahşap hatıllar koyulduğu da bazı camilerde gözlemlenmiştir. Erzurum'da ki camilerin iç cephelerine bakıldığında duvarların genellikle sıva şeklinde olduğu görünür. Camilerin tavanlarının birçoğu ahşap olup bir kısmı da taş malzemeden oluşmuştur.

Camiler incelendiğinde süsleme olarak titizlikle yapılan camiler vardır. Cami içerisinde ahşaptan süsleme, kalemişi süsleme, bitkisel ve geometrik süslemeler ön plandadır. Bunların yanı sıra her camide karşımıza çıkan mukarnas kavsara örneği de mevcuttur. Camilerde ayet ve dua yazılı çini ve kalemişi süslemeler mevcuttur. Camilerde bulunan ahşap ve taş malzemeden olan desteklemelerde mukarnas örnekleri sıkça vurgulanmıştır. Camilerde ki mahfil ve vaiz yerleri genellikle ahşaptan yapılan iki kat şeklinde oluşturulup yine ahşap desteklemelere sahiptir. Birçok camide ki minber ise sonradan koyulma olup yine ahşap malzemedendir. Mihrap kısmı ise taş malzemeden olup mukarnas örnekleri neredeyse hepsinde vardır. Camilerde kullanılan renkler ve süsleme teknikleri eski Türk geleneklerini yansıtmaktadır.

ÖZET

Erzurum Merkezdeki Osmanlı Dönemi Camilerinin Mimari Özellikleri

Erzurum merkezinde bulunan camilerin mimari özellikleri ele alınmıştır. İnşa edilen camilerin mimari özellikleri incelenerek tüm ayrıntılarıyla verilmiştir. Merkezde ki camiler incelendiğinde Osmanlı mimari yapısının Payitaht ve çevresinde ki geleneklerinin burada da sürdürüldüğü gözlemlenmiştir. Ancak mimari üslup ve süsleme konusunda bazı camiler titizlikle inşa edilmiştir. Bunun nedeni ise inşa edilen camilerin dönemin ileri gelenleri tarafından yapılmasından ötürüdür. Zaman zaman şehrin konumundan ötürü savaşlar, depremler ve diğer yıkıcı unsurlar nedeniyle camiler zarar görerek onarım sürecine girmiştir. Merkez de inşa edilen camilerin mimari üslup ve biçimleri çeşitli tarzlarda oluşturulmuştur. Bu camilere ait resim ve özellikle katalog kısmında desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Camileri, Osmanlı Mimari, Mimari Üslup

ABSTRACT

Architectural Features of Ottoman-Era Mosques in Erzurum City Center

The architectural characteristics of the mosques located in the center of Erzurum have been examined in detail. The architectural elements of the constructed mosques were analyzed and presented comprehensively. When the central mosques are evaluated, it is observed that the architectural traditions of the Ottoman Empire, particularly those of the capital and its surrounding regions, continued to be reflected in Erzurum as well. However, in terms of architectural style and ornamentation, some mosques were constructed with exceptional care and precision. This is primarily due to the fact that these mosques were commissioned by prominent figures of their time. Throughout history, due to the strategic location of the city, wars, earthquakes, and other destructive forces periodically damaged the mosques, leading to various restoration and repair processes. The architectural style and structural forms of the central mosques were designed in diverse approaches. Visual documentation and especially the catalog section provide additional support for the study.

Keywords: Erzurum Mosques, Ottoman architecture, Architectural style.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI……...……..……..…i

BEYAN……..…….…..ii

TEŞEKKÜR……..……..iii

ÖNSÖZ……..……..iv

ÖZET……..……..…vi

ABSTRACT…….…….….vii

İÇİNDEKİLER..…….……...…viii

1.GİRİŞ…….…….....…….……..1

1.1. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı……..……..……2

1.2. Kaynak ve Araştırmalar……..……4

1.3. Araştırmanın Metodu ve Düzeni…….....……...5

2. ERZURUM'UN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHİ……...…….....7

2.1. Erzurum'un Coğrafi Konumu…….……7

2.2. Erzurum'un Kısa Tarihi…….……8

3. KATALOG……...…….. 30

3.1. Kurşunlu Camii……..……...30

3.2. Lala Mustafa Paşa Camii……..……...….39

3.3. Cennetzade Camii……..……...…49

3.4. Dervişağa Camii……..…….56

3.5. İbrahim Paşa Camii……..…….62

3.6. Murat Paşa Camii……..……70

3.7. Boyahane Camii…….……..75

3.8. Caferiye Camii…….…….……81

3.9. Pervizoğlu Camii…….……88

4. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME…….....94

4.1. Erzurum'un Merkezinde İnşa Edilen Camiler…….……..……94

4.2. Plan Tipleri……...97

4.3. Camilerde Kullanılan Malzemeler……97

4.4. Mimari Unsurlar……...98

4.5. Minare Unsurları ve Diğer Malzemeler……..……100

4.6. Son Cemaat Yerleri…….101

4.7. Mahfiller…….101

4.8. Minberler……102

4.9. Mihraplar……102

4.10. Vaaz Kürsüleri……..103

4.11. Tavan Yapıları……..103

4.12. Kubbeleri……..104

4.13. Paye, Sütun ve Diğer Unsurlar…….105

4.14. Giriş Kapıları……107

4.15. Süsleme Çeşitleri……..108

5. SONUÇ….……....119

KAYNAKÇA……....122

HARİTALAR

Harita 1. Kurşunlu Camii……..…30

Harita 2. Lala Mustafa Paşa Camii…….……..…39

Harita 3. Cennetzade Camii…….……49

Harita 4. Dervişağa Camii……...56

Harita 5. İbrahim Paşa Camii…….……..62

Harita 6. Murat Paşa Camii…….…70

Harita 7. Boyahane Camii……..…..…75

Harita 8. Caferiye Camii…….…...…..81

Harita 9. Pervizoğlu Camii…….....88

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge 1. Erzurum Camilerinin Plan Tipleri……....115

Çizelge 2. Erzurum Camilerinin İnşa Malzemesi…….….116

Çizelge 3. Erzurum Camilerinin Kavsara Biçimleri ……..……...….117

Çizelge 4. Erzurum Camilerinin Pencere Formları …….…..……...….118

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu, Erzurum merkezinde bulunan camilerin mimari özellikleri hakkında bilgi vermek ve bunların karşılaştırmasını yapmaktır. Camilerin mimari özelliklerine geçmeden önce Erzurum'un coğrafisi ve kısa tarihi hakkında bilgi verilip siyasi süreç hakkında geçirmiş olduğu evrelere değinilecektir. Ardından Erzurum'da yapılan camiler hakkında genel bilgi aktarılacaktır. Erzurum'a hâkim Müslüman Türk Devletleri hemen hepsi cami ve benzeri mimari girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti zamanında ise yapılan camiler zirve dönemine ulaşmış şehrin planı ve mimarisi ise en üst düzeye ulaşmıştır. Erzurum'da yapılış tarihi olarak ilk kayıtlara geçen Ulu Camii (Atabey Camii)'dir. Bu cami Saltuklular döneminde inşa edilmiştir. Saltuklular Anadolu'ya akınlar gerçekleştiren komutanlardan birisi olan Emir Saltuk Gazi tarafından kurulmuştur. Şehrin önemli bir diğer camisi Lala Mustafa Paşa Camii'dir. Her iki cami dışında birçok cami yapılmıştır. Camilerin inşası ve mimari özellikleri yapıldığı dönem ve mimarının kalfalığına binaen dikkat edilmiştir.

Erzurum, Osmanlı döneminde merkezden uzak bir konumda gözükse de önemli bir şehir olarak her zaman ön plana çıkmıştır. Zira bulunmuş olduğu konum itibariyle geçiş güzergahı üzerinde olmuş hem doğu-batı, hem de güney-kuzey bağlantı yolları üzerinde konumlanmıştır. Aynı zamanda Batı bölgesine göre sınır şehir olarak askeri üs görevi de görmüştür. Bu durum Erzurum'un önemini ortaya koysa da birçok dönem istilaya uğramıştır. Her zaman siyasi ve ekonomik çıkarların mücadelesi içinde geçen Erzurum Cumhuriyet döneminden itibaren şehir planlamasıyla birlikte imar bakımından en iyi hale getirilmeye çalışılmıştır. İklim ve yükseltisi ülke ortalamasının üzerinde olan Erzurum, kışları uzun ve soğuk geçen yapısıyla da bilinmektedir.

Erzurum'un konumu itibariyle de doğunun önemli şehirlerinden birisi olması hasebiyle de her zaman ilgi odağı haline gelmiş ve birçok sanat eserinin bu coğrafya da yapılmasıyla ön plana çıkmıştır. Zira doğunun kavşağında bulunması ve ticaret yolları üzerinde olması şehrin çeşitli mimari unsurları kendinde barındırmasını sağlamıştır. Öyle ki ticaret kervanları sayesinde gelen malzemeler mimari eserlerin şekillenmesinde vesile olmuştur. Ticari hacminin yüksek olması İpek Yolunun bir kolunun bu bölgeden geçmesi ile alakalıydı. Zira İran, Azerbaycan'dan gelen kervanlar Erzurum üzerinden Trabzon ve batıya doğru hareket etmekteydi. Her dönem ticaret, sanat, ekonomik bir cazibe merkezi haline gelen Erzurum sanatsal değerleriyle

de ön plana çıkmıştır. Erzurum'da yapılan camilerin çini, minyatür ve el işlemeciliği dışında çevre coğrafyalardan etkilenerek yapılan camilerin mimari özellikleri de görülmeye değerdir.

Camilerin mimari özelliklerine bakıldığında ana malzeme genel olarak taş ve taştan oluşan malzemelerle yapılmıştır. Taş malzemeden kesme taş, düzgün kesme taş, moloz taş ve yığma taş malzeme kullanılmıştır. Camilerde sadece taş malzeme değil aynı zamanda tuğla, ahşap, mermer ve metal vb. malzemelerden de kullanılmıştır. Camilerin ana yapım malzemesi genel olarak taştır. Ancak cami içerisinde taş malzemenin yanı sıra ahşap malzemede sıklıkla kullanılmıştır. Bölgenin coğrafi konumu kullanılan ana malzemeyi doğrudan etkilemiştir. Bazı camiler savaşlardan ve depremlerden dolayı fazlaca onarım görmüş ve orijinal halini koruyamamıştır. Camilerin birçoğu kare planlıdır. Bölgede tek kubbeli cami sayısı oldukça fazla olsa da çok kubbeli camilerde inşa edilmiştir. Sütunlarda, tavan desteklemelerinde, kapı ve pencerelerde ahşap yapılar ağırlıktadır. Camilerin minareleri de taş malzemeden olup tuğla ile sıra dizili olanlarda vardır. Bunlar genel olarak süsleme amaçlı sıra sıra tuğlalar dizilerek inşa edilmiştir.

Camilerin süslemesinde yine taş malzeme ön plandadır. Taş malzemeden yapılan mukarnas kavsara ise en çok kullanılan süsleme çeşididir. Mukarnas kavsara özellikle mihrap kısmında ve cami girişlerinde sıkça kullanılmıştır. Taş malzeme süslemesinin kullanıldığı bir diğer alanda cami sütunlarıdır. Ahşap malzeme süslemesi ise sütun dışında çok fazla görülmemektedir. Cami içerisinde geometrik ve bitkisel bezemeli süslemeler de sıkça görülmektedir. Bir diğer süsleme çeşidi ise kalemişidir. Alçı panolar yer alan camilerde bulunmaktadır. Camilerin birçoğunda eski Türk geleneği olan kırmızı, yeşil ve mavi renklerin yoğunlukta olduğu süsleme çeşitleri ağırlıktadır.

1.1. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Erzurum'da ki camiler üzerine genel bir çalışma yapılmaması tez konumuzun belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ülke genelinde ki dini mimari üzerine yapılan çalışmalar çeşitlilik göstermektedir. Yapılan çalışmalar mimari, sanat tarihi, tarih ve dini konular çerçevesinde yapılmıştır. Erzurum'da ki camilerle alakalı genel

bir çalışma olmayışı ve bu alanda ki eksikliği doldurmak çalışmamız ile olacaktır. Zira Erzurum'la alakalı birkaç camiye atıflar olarak gerekli çalışmalar yapılmıştır. "*16. ve 17. Yüzyıl Erzurum Camilerinin Kültürel Sürdürülebilirlik Analizleri, Erzurum Camilerinde ki Tarihi Halılar, Erzurum Kurşunlu (Feyziye) Camii ve Tek Kubbeli Camiler Arasında ki Yeri, Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum, Erzurum Narmanlı Cami Ahşap Mahfilinde ki Kalemişi Süslemeler, Lala Mustafa Paşa Külliyesi, Osmanlı Dönemi Erzurum Ayaz Paşa Cami, Erzurum Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Kubbeli Camilerin Restorasyon Öncesi ve Sonrası Tahlil ve Tenkidi"* yapılan çalışmalardandır. Çalışmamızla birlikte Erzurum'da ki camiler incelenerek mimari özelliklerinin araştırılması, değerlendirilmesi ve karşılaştırılması yapılacaktır. 17. ve 18. yüzyıl da inşa edilen camiler ele alınmıştır. Mimari özellikleri ve süsleme ayrıntıları dikkatle incelenmiştir. Geleneksel Türk mimari yapısının devamı ve orijinal şekilde yapılan mimari üslupları değerlendirilmiştir.

Erzurum'da ki cami mimarisi incelendiğinde bölgeye has özellikler yansıtılan camiler çoğunluktadır. Ancak çevre ilçelerden veya dönemin merkezinde ki başkent yapılarından etkilenerek yapılan camilerde vardır. Zira camiler genel olarak bir kişi tarafından veya vakıf üzerinden inşası gerçekleştirilmekteydi. Yapılan sivil ve dini mimariler padişah veya dönemin ileri gelenlerinin adını taşıyordu. Devletin büyüklüğü mimari yapıların özelliklerini ve değerli olmasıyla eş değerdi. Öyle ki dini mimari de yaptıran kişinin mali durumu da çok önemliydi. Erzurum'da yapılan dini mimari de örneklerine sıkça rastlamaktayız.

Erzurum'da ki camilerin mimari özellikleri incelendiğinde bölgeye dair yapılan planlar, süslemeler, kullanılan malzemelere dair genel bir fikir edinilecektir. Özellikle dini mimarinin bölgeye sağlamış olduğu katkıyı göreceğiz. Çalışmamızla birlikte Türk kültürünün temelleri konusunda özümsenmiş çalışma içeriğiyle gelecek nesillere akademik bağlamda katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bölgenin coğrafi şartlarından yararlanılarak ana yapıda kullanılan malzeme çeşitlendirilmiştir. Sadece bölgeden değil farklı bölgelerden getirilen malzeme çeşitleriyle camilerin biçimi, şekli ve süslemesine ciddi katkılar yapmıştır.

1.2. Kaynak ve Araştırmalar

"Osmanlı Döneminde Erzurum Camileri: Mimari Özelliklerinin Karşılaştırmalı İncelemesi" adlı tez çalışmamıza başlanırken, daha önce bu konuyla alakalı bir çalışma olmadığını tespit ettik. Erzurum'la alakalı çalışmalar incelendiğinde özel olarak bazı camiler çalışılmış olarak görüyoruz. İnci Atar tarafından 2020 yılında "*Erzurum Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Kubbeli Camilerin Restorasyon Öncesi ve Sonrası Tahlil ve Tenkid",* Barış Aydın tarafından ise 2015 yılında *"Osmanlı Dönemi Erzurum Ayaz Paşa Cami",* Ahmet Vefa Çobanoğlu tarafından 2003 yılında "*Lala Mustafa Paşa Külliyesi",* Selma Gül tarafından 2018 yılında "*Erzurum Narmanlı Cami Ahşap Mahfilinde ki Kalemişi Süslemeler*", İbrahim Hakkı Konyalı tarafından 1960 yılında "*Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi",* Haldun Özkan tarafından 2015 yılında *Erzurum Kurşunlu (Feyziye) Camii ve Tek Kubbeli Camiler Arasında ki Yeri",* Bilgehan Pamuk ve Ahmet Aydın'ın 2004 yılında beraber çalıştıkları "*Yeniçeri Ağası Zağarcı(Başı) Ali Ağa'nın Vakfiyesi",* ve Hüseyin Rahmi Ünal'ın 1973 yılında *Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme",* makaleleri Erzurum'da ki camilerle alakalı yapılan çalışmalardır. Tezimizde faydalandığımız tüm kaynakları kronoloji bölümünde inceleyebilirsiniz.

İkinci bölümde Erzurum'un coğrafyasına değinilirken en çok yararlanılan kaynaklardan birisi Cevdet Küçük tarafından İslam Ansiklopedisinde yazılan "Erzurum" maddesidir. Erzurum'un tarihine değinilirken faydalanılan kaynaklar Adem Apak "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi," Süleyman Çiğdem'in yazmış olduğu "Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia-Erzurum ve Çevresi," Selma Pehlivan "Erzurum'un İlk Çağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış ilk çağ dönemine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Orta Çağ ve Selçuklular zamanında ise Osman Turan'ın yazmış olduğu "Selçuklular Zamanında Türkiye" bölüme ait temel başvuru kaynakları arasındadır. Cevdet Küçük 'ün yazmış olduğu "Erzurum" maddesi Osmanlı döneminde ki Erzurum'la ilgili temel başvuru kaynağıdır. Abdurrahim Şeref Beygu tarafından yazılan "Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri" adlı eser yine Osmanlı öncesi Erzurum bölgesine dair temel kaynaklar arasındadır. Osmanlı dönemi Erzurum hakkında bilgi edindiğimiz yegâne kaynaklardan birisi "Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum" adlı kitaptan faydalandık. Yine burada İslam Ansiklopedisinde "Erzurum" maddesini yazan Metin Tuncel'den faydalandık.

Osmanlı döneminde Erzurum'a dair başka kaynaklardan da faydalandık. Kronoloji bölümünde bunları inceleyebilirsiniz.

Erzurum cami mimarisinin genel hatlarına değinilirken faydalanılan başvuru kaynakları arasında Ekrem Hakkı Ayverdi'nin "İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi" adlı eserinden faydalandık. Burada faydalanılan nadide eserlerden birisi olan Halil İnalcık editörlüğünde hazırlanan "Osmanlı ve İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914" adlı eserinde Suraiya Faroqhi'nin yazmış olduğu "Krizler ve Değişim" makalesi önemli bir yer tutar. Diğer faydalanılan kaynakları kronoloji bölümünden inceleyebilirsiniz.

Üçüncü bölümde Erzurum ve çevresinde ki camilerin mimari özelliklerini incelerken temel başvuru kaynağımız İbrahim Hakkı Konyalı'nın "Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi" adlı eserdir. Yine yararlanılan önemli kaynaklardan birisi "Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum" adlı eserdir. Bu bölümde faydalanılan yerler hakkında önemli yeri olan Erzurum Müze Müdürlüğü ve Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğünün internet sitesi olmuştur. Mimari incelemesine dair Oktay Aslanapa'nın yazmış olduğu "Türk Sanatı" eseri diğer temel başvuru kaynakları arasında yer alır. Bu bölümde de birçok eserden faydalanılmış olup kaynaklar hakkında bilgi edinmek isteyenler için kronoloji bölümünü inceleyebilirsiniz. Erzurum'un tarihi, sosyal, kültürel ve mimarisine dair bilgi vermektedir.

Çalışma içerisinde konu akışını sağlamak ve bütünlüğünü bozmamak için dipnot başvurusunda bulunduk. Bazı kavramların anlamları ve konuların detaylarına burada yer verdik. Çalışmayla alakalı diğer kaynak ve araştırmalara kaynakçalar bölümünden bakabilirsiniz.

1.3. Araştırmanın Metodu ve Düzeni

Tez çalışmamıza başlarken önce başlığını belirledik. Daha önce herhangi bir çalışma yapılmayan bu alanda ayrıntılı bir çalışma yapmak istedik. Ardından tezimizle alakalı kaynak taraması için ayrıntılı bir çalışma gerçekleştirilmiştir. İl kütüphaneleri, İstanbul'da ki bazı kütüphaneler, bazı kitapevi incelemeleri, camilerin vakıfları ve internet sitesi araştırmaları ciddi şekilde tarandı. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı,

Beyazıd Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi, Bursa İl Halk Kütüphanesi, Erzurum İl Halk Kütüphanesi, Ankara'da ki Milli Kütüphaneler ve daha önce yayınlanmış tezler, yayınlar, kaynaklardan Erzurum'da ki camiler ve mimari özellikleri hakkında bilgiler toplanmıştır.

Tez konusunu oluşturan eserleri inceleyerek belli bir dizin oluşturulmaya çalışılmıştır. Özellikle müellif eserler ve kaynak kitaplardan camilere dair bilgiler en ince ayrıntıya kadar dikkat edilerek toplanmaya çalışılmıştır. Bazı camiler için gözlem tekniği de kullanılmaya çalışılmıştır. Erzurum'un önce coğrafi konumu ve tarihine değinilerek temel bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Daha sonra camiler hakkında detaylı bilgi verilmesi için kaynaklar taranmıştır. Ardından camilerin dış yapısı, iç yapısı ve süslemelerle alakalı yayınlar gözden geçirilerek çalışma içerisinde verilmiştir.

Araştırmanın son kısmında camilerin mimari özelliklerine değinilirken karşılaştırılması ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Camilerin yapım aşaması, planı ve sonrasında kullanılan malzemelere ilişkin ayrıntılar dikkatle incelenmiştir. Çevre bölgelerde yapılan camilerle ufak bir karşılaştırma yapılmış bölgenin coğrafi şartları camilerin ana malzemesini belirleyen unsurlardan birisi olduğu da belirtilmiştir.

Erzurum'da Osmanlı döneminde inşa edilen 44 cami bulunmaktadır. Bu camilerden kapsamlı olarak çalıştığımız cami sayısı ise 9'dur. İnşa edilen camilerin büyük çoğunluğu bugünkü merkez ilçe olan Yakutiye ilçesinde yer almaktadır. Aziziye ve Palandöken de ise inşa edilen camilerde vardır. Bu ilçeler gezilerek imkan dahlinde arazi çalışmaları detaylı şekilde fotoğraf desteğiyle yapılmıştır.

2. ERZURUM'UN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHİ

2.1. Erzurum'un Coğrafi Konumu

Erzurum, Doğu Anadolu bölgesinin kuzeyinde olup konumu itibariyle yüksek bir plato özelliği göstermektedir. Erzurum şehri, kendi adıyla özdeş olan Erzurum ovasının güneydoğusuna yakın yerde kurulmuştur. Aynı zamanda etrafında bulunan Palandöken Dağlarının eteklerinde kurulan şehir eğimli bir yapıya sahiptir. Şehrin rakımı 2000 metre civarındadır. Bazı kesimler ise 1800 m. kadar düşmektedir. Şehrin ulaşımı kuzey ve güney şeklinde olmaktadır. Ancak şehrin ekonomik argümanları doğu-batı şeklinde gelişmiştir. Erzurum tarihi İpek Yolunun geçiş güzergahında olması bölgenin her zaman önemli bir konumda olmasını sağlamıştır. İpek Yolunda ki ticaretin güzergahlarından birisi olması Bizanslıların bölgeyi askeri geçiş güzergahlarından birisi olarak kullanılmasından dolayıdır. Aynı zamanda İran'ı, Azerbaycan'dan Karadeniz'e bağlayan kavşak noktası olması diğer sebeplerdendir. Şehrin bölge de kurulmasının önemli nedenlerinden birisi de su ihtiyacını bolca karşılayan dağların eteklerinde bulunmasıdır. Konumu itibariyle yüksek olması hem stratejik açıdan savunma mekanizması hem de jeopolitik açıdan ticari bir hüviyet kazanmasını sağlamıştır (Pehlivan, 2013: 387; Küçük, 1995: 321; Pamuk, 2007: 21; Kayserili, 2011: 58).

Erzurum'un kurulmuş olduğu coğrafya volkanik bir karakter taşıdığı için verimli topraklara da sahip olmuştur. Şehrin, bölgede kurulmasının önemli nedenlerinden biriside budur. Volkanik karakter ise deprem felaketlerinin tetikleyicisi olmuştur. Öyle ki bölgede her zaman belli aralıklarla deprem felaketi meydan gelmiştir. Şehrin aynı zamanda yanardağ menşeili dağlarla çevrili olması, yer altı kabuğunun her zaman hareketli olması deprem ve sarsıntının sürekli olarak devam etmesine neden olmuştur. Şehrin hem jeolojik yapısını hem de nüfus miktarında değişimlere sebep olan depremler, zaman zaman doğal afetin sonuçlarından ötürü göç hareketleri de meydana gelmiştir. Öyle ki bölge de tespit edilenlere göre 850 yılından

itibaren birçok deprem meydana gelmiş ancak bu depremlerin en şiddetlisi de 1859[1] yılında olmuştur. Bu depremde yerli ve yabancı kaynaklar şehrin bir harap haline geldiğinden bahsetmektedir (Eğilmez, 2004: 21; Yapıcı, 2015: 15-19).

2.2. Erzurum'un Kısa Tarihi

Erzurum adıyla bilinen ovanın hemen güneydoğusunda kurulan şehrin bilinen ilk adı Doğu Roma İmparatoru II. Theodosios'a2 ithafen Theodosiopolis'tur. Erzurum şehrinin adı, bölgede egemenlik kuran her devlet tarafından farklı şekilde adlandırılmasına da vesile olmuştur. Bölgeyi elinde bulunduran Romalılar, şehri Theodosiopolis, Ermeniler ise Karin ya da Karnoikalak olarak adlandırmışlardır. Bizanslılar, Karin'i Yunancalaştırarak Karintis şeklinde isimlendirmiştir. Şehri yakın veya uzak coğrafyalarda ki birçok kişi ve millet de farklı şekilde adlandırmıştır. Zira bunlardan Belazuri Kalikale, Araplar Kâlîkalâ ve şehirde bulunan kişilerden Kadı Ebü'l Asba' el-Kâlî, Ebû Ali el-Kâlî, Dede Korkut destanında Karun İli, Darel-Celal, Evliya Çelebi3 Ere Zulüm, Ebu'l Faraç Erzenürrum, Urfalı Mateos, Ardzen-er Rum veya Ardzın ve Kazvini Kale ismiyle zikretmişlerdir. Bunların yanı sıra şehrin Hitit kaynaklarında adı Azzi-Hayaşa diyarı olarak geçmektedir. Sakalar döneminde ise şehrin kurulduğu ovanın adı Karun-Karannist şeklinde ifade edilir. Erzurum şehrinin adı Theodosiopolis olduğu dönemde Türkler tarafından fetih girişimlerinde bulunulmuş ve esir kalan halktan ötürü Erzen tabirini de kullanmışlardır. Şehrin adı

[1] Erzurum Tarihinin görmüş olduğu en büyük depremdir. Erzurum'da yaşanan deprem felaketleri içerisinde üzerinde en çok çalışma yapılan yine bu deprem olarak göze çarpmaktadır. Bu depremden gerek yurt içinden gerekse yurt dışından bir çok araştırmacı inceleme için bölgeye gelmiştir. Bu depremde dönemin nüfus kayıtları da incelenerek gözlem yapıldığında şehrin nüfusunun 3/1'lik bölümü vefat etmiştir (Küçükuğurlu, 2024: 100-108).

[2] II. Theodosius, bebekken babası tarafından Agustus olarak ilan edilmiştir. Arcadius ölünce devletin doğu kısmını yönetimi altına almıştır. 49 sene tahta kalan II. Theodosius bir av sırasında yaşanan kazada ölmüştür. M.S. 402 ve M.S. 450 yılları arasında hüküm süren II. Theodosius, Constantinopolis'te kurduğu okul ilk üniversite olarak kabul edilmektedir. "Codex Theodasianus" adında ki kanun kitabı Avrupa hukuk hayatının temelini oluşturacaktır (Tekin, 2011: 149).

[3] Evliya Çelebi 1611 yılında dünyaya gelmiş Osmanlı Devleti'nin kadim kaşif ve yazarlarından birisidir. Yaklaşık 50 yıllık bir gezi hayatının ardından ortaya koyduğu eseri Seyahatname okunup keşfedilmesi gereken kültürel, sosyal bir değerdir. Dönemin padişahlarıyla birçok bölgeye devlet erkanı, ordu veya bir grupla giden Evliya Çelebi gezip gördüğü yerleri hem bilimsel dille hem de yer yer nükteli ve abartılı gelen söylemleriyle anlatılan bölgeye dikkat çekmek istemiştir. Erzurum bölgesinde ki camileri özellikleriyle beraber anlatması dikkat çekicidir. Evliya Çelebi minarelerinin çok uzun olduğu, göklere kadar uzandığı ve cambazların ip asıp üstünde gezindiklerini mecazi yollarla aktarır (Dağlı ve Kahraman, 2008: 7).

Selçuklu döneminde Erzenü'r- Rûm[4] şeklini alıp Erzen-i Rûm, Erz-i Rûm, Arz-ı Rûm ve bugün ki adıyla bilinen Erzurum halini almıştır (Kayserili, 2011: 61; Küçük, 1995: 321).

Yaklaşık 4000 yıllık bir geçmişe sahip olan Erzurum, bulunduğu konum itibariyle her dönem bir topluluğun yaşadığı veya uğradığı yerlerden birisi olmuştur. Arazi yapısı ve kış koşullarının sert ve uzun yaşanması korunaklı bir yer olmasını sağlamıştır. Yer aldığı konumdan dolayı kuzey-güney, doğu-batı şeklinde geçiş güzergahında yer alması hem ticari hem askerî açıdan avantaj ve dezavantaj olarak değerlendirilmiştir. Bölgenin coğrafi yapısının zorlu olması şehrin araştırılması hususunda ise işleri zorlaştırmıştır. Erzurum'la alakalı birçok kazı[5] yapılmıştır ve bulunan eserler M.Ö. 4000'li yıllara kadar gitmektedir. Eski Tunç Çağı ve Kalkolitik dönemine kadar eserlere rastlanmaktadır (Kayserili, 2011: 62-63).

Bölgede ortaya çıkan Antik Çağ uygarlıklarından Hurriler, Hayasa, Diauehi, Urartu, Hititler, Kimmerler ve İskitler bu bölgede yaşamışlardır. M.Ö. 585 yılında Lidyalılar Medlilerle yaptıkları anlaşmayla Erzurum civarı Medlerin hakimiyeti altına girmiştir. Şehri I. Darius[6] Pers Krallığının 18. satraplığı[7] haline getirmiştir. M.Ö. 331

---

[4] Erzen ismi bugünkü Erzurum isminin eski halidir. Ancak Erzen isminden önce Erzurum'a başka isimlerde verilmiştir. Ancak Erzen hakkında birkaç yanlış nokta vardır. Çünkü Erzen yer olarak İran, ve bugünkü Güneydoğu Anadolu'da da vardır. 3. Yer olarak Erzurum-Erzen geçmektedir. Bugünkü Erzen'in yerinde Karaz köyü yer almaktadır. Üç bölgede de aynı ismin olması dönemin tarihçilerini ve sonrasındakileri şaşırtmıştır. Bu yüzden farklı ve yanlış bilgiler verilmiştir (Gürbüz, 2016: 135).

[5] Erzurum şehrinin kuruluş yıllarına ait veri sağlamak isteyen araştırmacılar şehir çevresinde yaptıkları kazılardan bazıları şunlardır: Kazar Höyük, Pulur Höyük, Güzelova Höyük, İkiztepeler Höyük, Sos Höyük, Alaca Höyük, Altınbaşak Höyük, Bulamaç Höyük, Boğazgören Tepe Yerleşkesi, Çayırtepe Höyük, Gökçeşeyh Höyük, Gugullar Höyük, İncesu Yerleşmesi, Kızılviran Yerleşmesi, Tepecik Höyük, Umudum Yerleşmesi ve Yukarı Çakmak Yerleşmesi. Erzurum şehri ve çevre ilçelerde birçok kazı yapılmış şehirle alakalı Antük Çağ'a ait izler bu kazılar sayesinde ortaya çıkmaktadır (Ceylan, Morkoç ve Kalmış, 2021: 12-13).

[6] I. Darius, Perslerin Mısır seferinden sonra Kral Gaumata'nın yerine tahta geçmiştir. Tahta geçiş süreci için farklı yorumlar getirilmiştir. Achaemenid soyundan olduğunu iddia ederek kendisini Kyros'un varisi olarak nitelendirir. Tahta geçtikten sonra imparatorluk altında ki birçok millet iktidar değişikliğinden faydalanarak isyan ederek bağımsızlık girişiminde bulunmuştur. Ülkede yeni reformalar getirip, ünlü Kral Yolu döneminde tamamlanmıştır. İmparatorluğun en önemli hükümdarlarından biri olan Darius devletin kurumsallaşması, egemenliği ve devletçilik politikasını en iyi şekilde uygulamak için gereken çabayı göstermiştir (Beldan, 2018: 16).

[7] Perslerin uygulamış olduğu eyalet sistemidir. Kyros döneminde ve II. Darius zamanında imparatorluğun toprakları üç kıtaya yayılınca milleti bir arada tutmak ve merkezden yönetim sisteminin zor olduğu bir yerel eyalet sistemi kurmak istemişlerdir. Bu sisteme satraplık adı vermişlerdir (Duran, 2015: 62).

yılında Persleri yenen Makedonyalı İskender[8] şehri topraklarına kattı. M.Ö. 220 yılında ise Selevkoslar bu bölgeye hâkim oldular (Kayserili, 2011: 65).

İlk çağ uygarlıkları döneminde Erzurum bölgesine Urartular hakimdi. Urartular yıkıldıktan sonra bölgenin hâkimi Persler olmuştu. Pers ve Yunan savaşları sırasında göç eden askerlerin Erzurum'dan geçtiği Xenophon[9] ve Heredot[10]'tan öğrenmekteyiz. Büyük İskender'in başlatmış olduğu doğu seferleri sırasında Pers hakimiyetine son vermiş, Erzurum bölgesinin ve Anadolu'nun büyük kısmı Makedon Kralının eline geçmiştir. Ancak Büyük İskender'in ölümü üzerine bölgeyi Selevkoslar Krallığına vermesine rağmen büyük bir hakimiyet kuramamıştır. Selevkos Krallığının ardından Pontus Krallığı ve Armenia Krallığı beraber bölgede hakimiyet kurmak istemiştir. Ceaser döneminde bölge, Armenia Minor şeklinde anılmaktaydı. Roma döneminde Erzurum bölgesi askeri açıdan güçlü tutulmak istenir. Çünkü komşu diye tabir edilen Partlar[11] tarafından sınır boylarında sürekli gerginlik hakimdi. Partlar, Roma İmparatoru Traianus zamanında Aziziye(Kahramanlar Köyü) civarında yapılan savaş Partlar lehine sonuçlanmıştır. Bölgede Sasani Devleti[12] güçlü bir yapı olarak Roma'nın karşısına çıkar. Roma hem içerde yaşadığı sıkıntılar hem de doğuda ki sorunlarla uğraşamayacaktır ve Sasanilerle "Utanç Barışı" denilen bir antlaşma yapacaktır.

[8] Ünlü Makedon Kralı Büyük İskender, M.Ö. 356 yılında Pella şehrinde doğmuştur. Hocası Aristoteles'tir. Babasının kurmuş olduğu devleti ve yapısını daha ileriye taşıyarak Anadolu'ya kadar seferler düzenlemiştir. Öyle ki Perslerle yaptıkları savaşları kazanmış, Persleri yıkılmaya gidecek kadar şiddetli darbelere maruz bırakmıştır (Yılmaz, 2017: 207-208).

[9] Xenophon(Ksenophon), M.Ö. 430'lu yıllarda doğduğu rivayet edilir. Atina'da doğan Xenophon, aristokrasi sınıfına ait bir ailenin oğludur. Sokrates'in yanında eğitim almış, yaşadığı süre boyunca doğduğu yerden çok uzaklarda yaşamını sürmüştür. Ünlü Spartalılar, Persler gibi milletlerle beraber olmuş, onların savaşlarına katılmıştır (Yarlıgaş, 2011: 7-8).

[10] Heredot, M.Ö. 490 tarihinde Halikarnassos'da doğmuştur. Kendi adıyla yazmış olduğu Heredot Tarihi Antik Dönemle alakalı toplumların yaşayışları hakkında bize genel bilgi akışı sağlar. Kitabın birçok kısmı günümüze kadar gelmiştir. Karadeniz'den, Mısır'a kadar birçok yeri gezmiş ve gözlem etmiştir (Ökmen, 2017: 817).

[11] Partlar, M.Ö. 238 yılında İran topraklarında kurulmuştur. Medler ve Ahamenişlerden sonra en güçlü üçüncü hanedanlıktır. Kökenlerine dair maddi bir kaynak yoktur. Dönemin tarihçilerinden elde verilerden kaynak sağlanmaktadır. Perslerden sonra ortaya çıkan Partlar bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdir. Partlar yaklaşık 400 yıl İran coğrafyasında varlıklarını sürdürmüşlerdir (Tosun, 2021: 3).

[12] Sasaniler İran coğrafyasında kurulmuş uzun yıllar bölgeye hakim olmuş bir hanedanlıktır. Adını Sasan'dan almaktadır. Bizanslılarla uzun süren çetin savaşlar yaptı. Hz. Peygamber döneminde ise İslam'a davet için birkaç defa mektup aldılar. Sonrasında ki İslam orduları bu coğrafyada fetih girişimlerinde bulundular. İslam ordularının uzun süreli ve devamlı saldırıları Sasanilerin yıkılmasına ortam hazırladı (Naskalı, 2009: 176).

Yapılan antlaşmaya göre bölgeyi artık Sasaniler tehdit etmeye başlayacaktır (Çiğdem, 2011: s.98).

Büyük Roma İmparatorluğu döneminde şehrin adı Karin/Karinitis olarak bilinmekteydi. Bölgenin askeri öneminden dolayı dönemin İmparatoru II. Theodosius zamanında şehir askeri kumanda merkezi haline getirilir. Şehrin etrafını da surlar yaptırılır. Şehri her açıdan geliştirmeye çalışır ve adını da imparatora ithafen Theodosiopolis ismi verilir. Sasaniler 552 yıllarında şehri ele geçirmeye çalışsa da I. Anastasius tarafından şehir tekrar geri alınır. Dönemin imparatoru Herakleios Erzurum, Elâzığ ve Sivas illerini kapsayan "Mesopotamia Theması" şeklinde birleşik bir yapı oluşturmak ister ancak bu hayali gerçekleşmez (Işıklı, Mutlugün ve Artu, 2010: 34-38; Tolan, 2022:80-83).

Erzurum için Araplar, Kalikale olarak isimlendirmede bulunmuştur. Araplar fetih girişimlerini kuzeye doğru kaydırmıştı. Müslümanlar, Halifeler, Abbasiler ve Emeviler döneminde Erzurum için fetih girişimlerinde bulundu. 638 yılında Halife Hz. Ömer[13] zamanında şehir ilk defa Müslümanların eline geçmiştir. Arapların kuzeye doğru fetih girişimleri sırasında Bizans idaresinde olan Erzurum çok az bir askerle korunmaktaydı. Aynı zamanda Bizans-Sasani döneminde tahribata uğramış ve henüz onarılmamıştı. Erzurum'un askeri açıdan korunaklı olmaması Arapların işini kolaylaştırmış ve kısa sürede ele geçirilmiştir. Ancak fetih kısa süreli olmuş ve Bizanslıların şehri tekrar geri almıştır. Hz. Osman[14] halife olduktan sonra kuzey fetihleri için ciddi bir ordu girişiminde bulunulmuştur. 651 yılında Hz. Osman Şam emiri olan Muaviye'den Mesleme'nin, Doğu Anadolu seferine çıkmasını emretmiştir. Mesleme, Erzurum'u karşısında güçlü bir direniş olmadan ele geçirmeyi başarmıştı. Artık bu günden sonra Araplar şehre Kâlikâlâ ismini vermişlerdir. Bu tarihten itibaren yukarıda da söylendiği üzere Erzurum şehri Bizans ve Müslümanlar arasında sürekli el değiştirmiştir. 686 yılında Erzurum Müslümanların elinde olmasına rağmen yaşanan iç karışıklıktan ötürü Bizanslılar tarafından geri alınmıştır. 700 yılında Halife

[13] Hz. Ömer, İslam Tarihinin ikinci halifesidir. İlk halife Hz. Ebubekir'dir. Ebubekir'in ölümüyle birlikte halife olan Hz. Ömer adaletiyle bilinir. Müslüman olmadan önce Hz. Peygambere karşı saf tutan Hz. Ömer İslam'ın 6. Yılında Müslümanlığı kabul etmiştir. Sasani ve Bizanslılarla mücadele ettiği dönemde Erzurum ve çevresine gelmiştir (Fayda, 2007: 44-45).

[14] Hz. Osman, halifelerin üçüncüsüdür. İlk Müslümanlardandır. Peygamberimizin kızıyla evlenmiştir. Hz. Osman kuzey deki fetihler için ciddi girişimlerde bulunmuştur (Yiğit, 2007: 438).

Abdülmelik'in oğlu Erzurum'u tekrar ele geçirdi. 751 yılında Bizanslılar tekrar şehre hâkim olmuşlardır. 756 yılında şehir Müslümanlarda olmuştur. 838 yılında Bizanslılar Azerbaycan'da ki Babek[15] isyanını fırsat bilip Erzurum'u ele geçirdi. Şehir bu tarihten itibaren el değiştirmeler yaşamaya devam etmiştir (Küçük, 1995: 321; Döşemetaş, 2021:445; Apak, 2009: 118; Tolan, 2022:86).

Türkler tarafından Erzurum kentine ilk akınlar, Tuğrul ve Çağrı Beyler[16] döneminde olmuştur. Çağrı Bey, Anadolu akınlarını ilk olarak Kızıl, Boğa, Göktaş ve Mansur adında ki komutanlarıyla Van üzerinden Erzurum yakınlarına kadar gerçekleştirmiştir. Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Alp Arslan döneminde Anadolu'nun birçok kenti ele geçirilmişti. Türklerin Anadolu'nun birçok kentini ele geçirmesi Bizanslıları tedirgin etmişti. Dönemin İmparatoru Romanos Diogenes, Türkleri Anadolu'dan atmak için büyük bir sefer hazırlığına girişti. Bizans ordusu İstanbul'dan yola çıkarak Erzurum şehrinde konaklamasını gerçekleştirmiştir. Selçuklu ve Bizanslılar arasında 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşını,17 Sultan Alp Arslan önderliğinde Selçuklular kazanmıştır. Ardından Anadolu'da çeşitli beylikler kurulmuş Erzurum'da Saltuklular18 uzun bir dönem hakimiyetini sürdürmüştür. Erzurum merkezli kurulan beylik Saltukoğulları veya Beni Saltuk şeklinde adlandırılmıştır. Saltuklular bölgede hâkim olduğu sıralarda Türkiye Selçuklu Devletinin doğu seferlerinde askerî açıdan destekleyici roller oynamıştır. Erzurum'da bulunan Kale Camii, Tepsi Minare, Ulu Camii, Üç Kümbetler, Mama Hatun tarafından

[15] Babek isyanı Mu'tasım döneminde Azerbaycan'da ortaya çıkan dini nitelikli isyandır. Hürremiye cemaatinin bölgede gizli yürüttüğü faaliyetler neticesinde Babek önderliğinde çıkan isyan yine Babek'in idam edilmesiyle son bulmuştur (Yıldız, 1991: 374).

[16] Tuğrul ve Çağrı Beyler Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşunda büyük rol oynamış iki şahsiyettir. Tuğrul ve Çağrı Beyler döneminde Anadolu seferleri başlamış, devletin kurulup yapılaşmasında büyük rol oynamıştır (Köymen, 2000: 96).

[17] Malazgirt Savaşı 1071 yılında Selçuklular ile Bizanslılar arasında Sultan Alp Arslan ve Romanos Diogenes arasında gerçekleşmiştir. Bu savaş sırasında Romanos Diogenes, Alp Arslan üzerine giderken Erzurum'a uğramış bölgede konakladıktan sonra savaş meydanına hareket etmiştir. Bu savaş Türkler açısından bir dönüm noktası şeklinde değerlendirilmiştir. Savaştan sonra Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış, Anadolu'da güçlü Selçuklu Devlet'i kurulmuş ardından Balkanlara hatta Avrupa'ya kadar seferler düzenleyen Osmanlı Devleti'nin temelleri atılmıştır. (Sevim, 2003: 481-482).

[18] Saltuklular 1071 yılında Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden bir tanesidir. Erzurum civarına yerleşen Saltukluların ilk kurucusu Ebu'l-Kâsım İzzeddin Saltuk Bey'dir. Kurulduktan sonra bölgede gücünü hissettiren Saltuklular mimari yapılaşması da bölgenin inşasında önemli bir yere sahiptir (Özaydın, 2009: 54-56).

yapılan kervansaray, türbe, zaviye ve Micingerd Kalesi bu dönemde yaptırılmıştır. Saltuklular, Selçuklular tarafından birçok kez mağlup edilip bölge ele geçirilmiştir. Süleyman Şah19 döneminde bir kez daha Selçuklu idaresine girmiştir. Saltukluların ortadan kalkmasıyla birlikte bölgeye hâkim olan Selçuklular, Gürcülerle sınır komşusu olmuş ve arada ki tampon bölge kalkmıştır. Artık Gürcüler ve Selçuklular Erzurum ve çevresi için yoğun mücadeleler içine girmiştir. 1202 yılında Süleyman Şah ve Gürcüler arasında çıkan savaşta ağır yenilgi alan Selçuklular Erzurum kalesine sığınmıştır. Erzurum bölgesi bulunmuş olduğu konum itibariyle Selçuklular döneminde de sıkça uğrak yeri olup, konaklama, dinlenme gibi faaliyetler askerler tarafından gerçekleşmiştir. Selçukluların Gürcüler, Harzemşahlar, Moğollar, Eyyübiler ile olan mücadelelerinde Erzurum şehri ortak payda olmuş, el değiştirmiş veya askerlerin sefer sırasında dinlenme yeri olmuştur. Şehrin doğuya yapılan seferlerde ise asker yardımı, iaşe yardımı gibi konularda da her zaman ön safhada olmuştur. Aynı zamanda Selçuklu adına sikkelerden bir kısmı da Erzurum şehrinde sıkça basılmıştır (Sarıcı, 2021: 6; Turan, 2005: 620-626; Çevik vd., 2018: 86-88; Beygu, 1936: 41; Özkan, 2002: 76-77).

1249 yılında Erzurum ve çevresi Moğolların[20] egemenliği altına girmişti. Bu dönemde Bilad-i Rum olarak anılmış ve doğunun en önemlisi mücevheri şeklinde bahsedilmiştir. 1258 yılından itibaren de İlhanlıların hakimiyeti altında bulunmuştur. İlhanlı hükümdarları döneminde Erzurum, Selçuklu melikleri arasında paylaşım konusu haline gelmiş ve şehir daha çok üs ve bazı önemli görüşmelerin yeri haline gelmişti. İlhanlıların 1277 yılında Memlüklülere yenildiği savaşta[21] Erzurum ve Anadolu'nun Kayseri'ye kadar olan bölümü büyük bozguna uğratmıştır. Anadolu bu dönemde talan ve zulmün en üst seviye de olduğu dönemi yaşamıştır. Aynı zamanda

[19] Süleyman Şah, Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerini atan Süleyman Şah, devletin sınırlarını genişletmiş Batıya doğru sefer politikası gütmüş Orta Anadolu'yu da devletin sınırlarına dahil etmiştir (Sevim, 2010: 103).

[20] Moğollar, Ortaçağ döneminde ortaya çıkmış özellikle Orta Asya, Kafkasya, Güneydoğu ve Anadolu'da yapmış olduğu seferlerle yapmış olduğu katliamlarla bilinmektedir. Cengiz Han'ın Moğolistan'da kurduğu devlet İslam dünyasına ve Türklere ciddi zararlar vermiştir. Moğollar, Cengiz Han öldükten sonra parçalanmaya başladılar. Moğolların bir kısmı Hıristiyan, bir kısmı Müslüman ve başka devletlerin içinde benliklerini yitirerek kayboldular (Özgüdenli, 2020: 229).

[21] Elbistan Savaşı(Muharebe) olarak bilinir. Memlük-Moğol arasında geçen savaşı Memlüklüler kazanmıştır. Moğolların istilasını durduran Memlüklüler, aralarında geçen diğer savaşlarda da Memlüklülerin kesin galibiyetiyle sonuçlanmıştır.

bu dönemde bölge ticari faaliyetleri açısından en yoğun yaşanan dönemlerden birisi olmuştur (Özen, 2016: 264-268; Turan, 2005: 636-638).

Erzurum üzerinde ki hakimiyet ilk çağ uygarlıklarından itibaren Bizanslılar, İranlılar ve Türkler arasında sürekli el değiştirerek devam etmiştir. Özellikle Türkler Anadolu coğrafyasına geldikten sonra bölgenin kaderi de değişmiştir. Orta Asya'dan gelen Türkmen göçebeleri sonrasında Moğolların istilası Anadolu coğrafyasını ve Erzurum bölgesini hayli tahrip etmişti. Erzurum mevkiinin jeopolitik konumu, askeri geçiş güzergahından ötürü siyasi olarak çekişmelerin şiddetli yaşandığı bölgelerden birisi olmuştur. Moğollardan sonra bölgede faaliyet göstere Akkoyunlular ve Karakoyunlular[22] olmuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti Doğu Anadolu coğrafyası üzerinde hakimiyet kuracak şehrin önemli bir yer olmasında üstün payı alacaktır. Öyle ki Osmanlılar döneminde şehir siyasi çekişmelerden ziyade imar ve iskân bakımından zirve dönemini görecektir.

Şehrin 15. yy. sonlarında Safevi[23] etkisi altında olduğu da bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim[24] Çaldıran Seferi esnasında bölgenin yakınından geçmiş ancak şehre girmemiştir. Mısır Seferinden sonra da şehrin tamamen ele geçirildiği bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde şehir imar faaliyetlerinden geçirilmiştir. İran üzerine yapılan seferlerde askeri üs olarak kullanılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman[25] Irakeyn Seferine çıkarken Erzurum şehrinde konaklamıştır. Bu dönemde şehir eski askeri ve ticari önemine tekrar vasıl oldu. Bölge öyle ki hem askerlerin toplanma merkezi hem erzak ve mühimmat toplama merkezi olarak kullanıldı. Sadece dönemin

[22] Akkoyunlular ve Karakoyunlular 14. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Anadolu, Kafkasya ve İran bölgelerinde hakimiyet sürdüren Türk topluluklarındandırlar (Dobra, 2021: 579).

[23] Safeviler, İran'da hüküm süren bir hanedandır. İranlıların yenileşme hareketlerinin başlaması bu dönemle nitelendirilir. Osmanlı Devleti ile sıkça siyasi ve diplomasi olarak ilişkilerde bulunmuştur (Gündüz, 2008: 457).

[24] Yavuz Sultan Selim, Osmanlı Devleti'nin 9. Padişahı olarak 1470 yılında dünyaya gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin doğu seferlerinin büyük bir kısmını tamamlamıştır. 8 senelik kısa bir saltanatı gözüksede devletin hem sınırlarını hem de ekonomisini en üst seviyeye çıkaran padişahlardandır. Sert mizacı ve politika kişiliğiyle dikkat çekmektedir (Öztuna, 2019: 19).

[25] Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı Devleti'nin en uzun tahtta kalan padişahıdır. İmparatorluğun en parlak dönemlerinden birisini yaşamasını sağlamıştır. Öyle ki devletin 3 kıtada toprağı olmasını sağlayan Padişah Kanuni Sultan Süleyman, Balkanlar, Kafkasya ve Afrika'da üç cephede aynı anda savaşması imparatorluğun kudretini ortaya koymaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın yapıp ettikleri ortaya koyduğu bürokrasi ve ekip sayesinde gerçekleşmiştir (Öztuna, 2014: 10-11).

padişahları değil ordu kumandanları da bölgeyi ordugâh merkezi veya dinlenme yeri olarak seçti.

Erzurum şehrinin doğunun üssü konumunda görülmesi ve sınır boylarına yakın olması, bölgeyi elinde bulunduran devletin sınır güvenliği içinde gerekli hazırlıkları yapmış olması gerekiyordu. Erzurum kalesinin çokça askere, mühimmata ihtiyacı vardı. Osmanlı Devleti buna istinaden şehre çokça yeniçeri[26] yollamıştı. Ancak yeniçerilerin fazla oluşu şehirde asayişin bozulmasına da vesile olmuştur. Yeniçeriler Erzurum halkından fazlaca vergi toplamaya çalışmışlar bu durum isyanları da beraberinde getirmiştir. Bu dönem de Anadolu coğrafyasında da baş gösteren Celali[27] ayaklanmalarının ana merkezlerinden birisi Erzurum olmuştur. Dönemin Erzurum Beylerbeyi olan Abaza Paşa, II. Osman'ı[28] öldüren yeniçerileri ortadan kaldırarak diğer bir isyanın başlamasına neden oldu. IV. Murad[29] İran seferine çıkmış Erzurum'da imar ve iskân faaliyetlerinde bulunmuştur. IV. Mehmed[30] döneminde de şehirden haylice vergi toplanmak istemiş, padişah tarafından gönderilen fermanda vergilerin hafifletilmesi gerektiğini bildirmiştir. (Turan, 2017: 42-43; Komisyon, 1996: 6).

18. yüzyıla gelindiğinde Erzurum şehrinin önemi daha fazla artmaya başlamıştı[31]. Özellikle Osmanlı Devleti açısından hem doğudan hem kuzeyden gelecek olan tehditlere karşı hem üs hem kale görevini görmekteydi. Doğu da İran tehlikesiyle

[26] Yeniçeriler, Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemden itibaren ortaya çıkmış paralı, sürekli ve ayrıcalıklı askeri teşkilatına verilen isimdir (Pul, 2020: 985).

[27] Celali İsyanları, II. Bayezid döneminden itibaren ortaya çıkmaya başlamış, ilk önce devlete başkaldırı şeklinde gelişse de daha sonra savaşlarda alınan siyasi başarısızlıklar, liyakat sisteminin bozulması ve ekonomik nedenlerden ötürü Anadolu'nun hemen her bölgesine yayılmıştır. Devletin ekonomik olarak sıkıntı çekmesi, paranın değerinin düşmesi ve diğer nedenlerden ötürü 16. yüzyılın sonlarından itibaren Orta Anadolu ve Doğu Anadolu merkez olmak üzere birçok yerde isyanın çıkmasına neden olmuştur (Whıte, 2013: 33).

[28] II. Osman, Osmanlı Devleti'nin 16. Padişahı olarak 1604 yılında doğmuş ve 4 sene tahtta kalmıştır. Genç Osman olarak da bilinir (Emecen, 2007: 453).

[29] IV. Murad, Osmanlı Devleti'nin en güçlü padişahlarından birisiydi. Sıkıntılı bir dönemde tahta geçen Padişah devletin merkezi yapısını ve otoritesini sağlamada büyük rol oynamıştır (Yılmazer, 2020: 177).

[30] Avcı lakabıyla bilenen IV. Mehmed, 7 yaşında devletin ileri gelenleri ve Kösem Sultan'ın altyapısını oluşturmasıyla Osmanlı tahtına oturarak 39 yıl hüküm sürmüştür (Özcan, 2003: 414).

[31] Eyalet, Osmanlı Devleti'nin merkezden ayrı olan yerlerde idare ve bürokrasinin uygulanması için oluşturulan sistemdir. Erzurum Kanuni Sultan Süleyman döneminde beylerbeylik olmuştur. Erzurum 32 eyaletten birisidir (İnalcık, 1995: 549).

sürekli uğraşan Osmanlılar Güney Kafkasya bölgesinden de aşağıya doğru inmek isteyen Rusların tehdidini bu dönemde açık bir şekilde görmeye başlamıştı. Osmanlılar bu tehdidi bertaraf etmek için şehri askeri açıdan güçlendirmek istemiştir. Ancak şehir içinde yaşanan kanunsuzluklar tahkimat ve askeri gücün ortaya çıkışını engelliyordu. Dönemin önemli olaylarından birisi de III. Selim döneminde oluşturulan İrad-ı Cedid hazinesidir.[32] Zira hazinenin birtakım gelirlerini Erzurum şehrine bağlamıştı. Ancak vergi gelirleri halkın şehirde durmamasından ötürü beklenen kazanç sağlanamamıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde şehrin stratejik önemi daha da artmıştı. Ancak şehri koruyacak asker sayısı çok azdı. Şehirde bulunan askerlerde mesleklerinden ziyade çiftçilikle uğraşıyorlardı. Bu durumu gören İranlılar 30.000 kişilik bir orduyla Erzurum üzerine yürüdüyse de orduda baş gösteren hastalık seferin iptal edilmesine neden oldu. 28 Temmuz 1823'te yapılan Erzurum Antlaşmasıyla İranlılar aldığı toprakları geri vermek zorunda kaldı. İran saldırısı şehirde bazı kişilerin isyan girişimlerine de ortam sağladı. Zira Müftü Salih Vakası bunlardan birisidir. Bu dönemde şehirde yeniçerilik de kaldırılmıştır. Şehrin askeri açıdan zayıflaması karşı devletlerin lehine olarak dönüşmesine zemin hazırlamıştır. 1829 yılında Ruslar ilk defa Erzurum şehrine giriş yaptı. Erzurum Osmanlı Devleti'nin elindeyken ilk defa başka bir devletin istilasına uğramış oluyordu. Ancak yapılan Edirne Antlaşmasıyla[33] birlikte Ruslar şehri geri vermek zorunda kalmıştı. Şehrin Rusların eline geçtikten sonra büyük tahribata uğramıştır. Şehirde bulunan Müslüman halk başka şehirlere göç etmek zorunda kalmıştı. Ruslar iç kaleyi onarmak için cami ve türbeleri yıkıp buralarda bulunan taşları kullanmışlardır. Şehirden ayrılan Ruslar sanat erbabı olan Ermenileri de yanlarında götürmesi şehrin her açıdan zayıflamasına neden olmuştur. Şehrin geri alınmasıyla birlikte önemini daha iyi anlayan Osmanlılar şehirde hem askeri hem de tamirat açısından ciddi bir işe koyuldular. Yapılan imarlarla ve kalenin onarılmasıyla şehir yeniden canlanmaya başladı.

[32] III. Selim, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma çabalarının ilk mümessillerindendir. Bunun için Nizam-ı Cedid, İrad-ı Cedid gibi batı tarzı yeni kurumlar inşa edilmiştir. Ancak gavur icadı denilip bu yenilikler Padişahın sonunu getirmiştir (Beydilli, 2009: 421).

[33] Edirne Antlaşması Osmanlı Devleti-Ruslar arasında imzalanmıştır. Ruslar Osmanlı topraklarında ki Doğu Anadolu Erzurum civarı ve Trakya tarafından saldırı girişimlerinde bulunduktan sonra imzalanmıştır (Turan, 1994: 442).

1839 yılında uygulamaya konulan Tanzimat Fermanı[34] şehirde tekrar karışıklıklara yol açtı. Erzurum şehrinde 1845 yılından itibaren uygulamaya konulan Tanzimat Fermanının getirmiş olduğu yeni vergiler şehirde tekrar isyan girişimleri yaşanmasına neden olmuştur. Dönemin valiliğine atanan Esad Muhlis Paşa şehirde ki karışıklıkları çözmeye çalışıyordu. Bu sırada Osmanlılar ile İranlılar arasında yaşanan anlaşmazlıkları çözmek için yapılan konferans Erzurum'da gerçekleşiyordu. İranlılar bazı ayaklanmalara da neden oluyordu. Köklü bir aile olan Cennetzadelerinde başlatmış olduğu ufak çaplı bir karışıklık vardı. Vali Esad Muhlis Paşa tüm bu karmaşıklıklar ortasında kalmış üstüne Rusya ve İran'ın baskılarına dayanamayıp azledilmiştir.

1856 yılında Islahat Fermanı[35] yayınlanmış ve akabinde tekrar bazı sorunlar yaşanmıştır. Fermandan üç yıl sonra şehirde büyük depremlerden bir tanesi yaşanmış birçok kişi vefat etmiş, şehrin imarı yeniden bozulmuştur. 1864 yılına gelindiğinde şehirde ilk ciddi yapılanma meydana gelmiştir. Telgraf hatlarıyla beraber yeni yollar yapılmıştır. Rus tehdidi 1877 yılına gelindiğinde ciddi olarak başlamıştı. 93 harbi[36] olarak da bilinen savaşta Osmanlılar kazansa da masada Erzurum'u kaybetmişlerdir. Ruslar 25.000 kişilik ordusuyla Erzurum şehrine akınlar yapmaya başlamıştır. Osmanlılar ise Gazi Ahmed Muhtar Paşa öncülüğünde Erzurum kalesine çekilmiş düşmanı geriye püskürtmüştür. Dönemin kahramanlarından Nene Hatun ve Erzurum halkının büyük gayretleriyle Rusları tehdidi savuşturulmuştur. 1878 yılında Edirne Mütarekesi ile Ruslara teslim edilen Erzurum ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile tekrar Osmanlılara geri verilmiştir. Bu antlaşma itibarıyla Ermenilerin Doğu Anadolu'da olan faaliyetleri de artacaktır.

Bu yıllardan itibaren Ermeniler Osmanlı Devleti'nin karşısında olan devletlerin yanında yer aldılar. Her zaman bir iç karışıklık yaratarak bölgede sorunlar oluşturmaya çalıştılar. Payitahtta bunlara istinaden Erzurum bölgesine daha yakın bir ilişki kurmaya başladı. II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde iktidar yanlıları şehre sıkça gelmeye

[34] Tanzimat Fermanı, Sultan II. Mahmud döneminin son dönemlerinde hazırlanan Abdülmecid döneminde yayınlanan bildiridir. Bu bildiri devletin yapılanması konusunda atılan adımlardan birisidir (Sarıkaya, 2023: 61).

[35] Islahat Fermanı 1856 yılında Osmanlı Devleti'nin yeniden bir yapılanma girişimi olarak nitelendirilir (Gümüş, 2008: 216).

[36] Osmanlılar ile Ruslar arasında 1877-78 yılında yapılan savaş Rumi takvime göre 1293 yılına denk geldiği için 93 Harbi olarak bilinir (Tuna, 2019: 2).

başladı. Hükümete karşı ciddi bir topluluk oluşmaya başladı. Devletin çıkarmış olduğu bazı vergiler isyanın çıkmasına da ön ayak oldu. İsyan girişimi hızla büyümesiyle bazı mali düzenlemeler getirilerek isyanın durdurulması öngörüldü. Ancak valiliğe atanan Abdülvehhab Paşa gelene kadar isyan durdurulamadı. Abdülvehhab Paşayla birlikte gelen askeri kuvvetler isyanın daha fazla büyümesini önledi. Ermeniler şehirde bazı örgütlenmeler[37] oluşturdular ve etrafında toplanmaya başladılar. Birinci Dünya Savaşı başlamasından sonra da Ermenilerin kendi arasında aldıkları kararlara göre Ruslara yardım edeceklerdi. Ruslarla iş birliği halinde olan Ermeniler, Erzurum'un ele geçirilmesinde büyük rol oynamıştır. Böylelikle Erzurum bir kez daha Osmanlıların elinden çıkmış, Müslüman halk şehirden zorla göç ettirilmiştir. Müslümanların boşalttığı yerlere ise Ermeniler geçmiştir. Erzurum'un tekrar Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi Ermenilerin ve bölge halkının güvenliğini sağlamak için bölgeyi boşaltmak için harekete geçirilmiştir. 1917 yılına gelindiğinde Rusya'da çıkan İhtilal Erzurum için kurtuluşun habercisi olmuştur. Ruslar Anadolu'nun bu bölgesinden çekilseler de Ermeniler hak iddia ederek çete şeklinde örgütlenmeler oluşturmuşlardır. Ermeni çeteleri Müslümanları öldürmüş, çeşitli işkencelere maruz bıraktırmışlardır. Kazım Karabekir Paşa'nın[38] bölgeye gelmesiyle Ermeni çeteleri püskürtülerek Müslüman halkın tekrar Erzurum ve çevresine yerleşmesini sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı bittikten hemen sonra Mondros Mütarekesi[39] imzalanmıştır. Mütareke de belirlenen 24. maddede 6 vilayette (Erzurum, Sivas, Harput, Bitlis, Van, Diyarbakır) herhangi bir karışıklık çıkması durumunda İtilaf Devletleri tarafından işgali belirtiliyordu. Aynı zamanda bölgede bir Ermeni Devleti kurulması gündemdeydi. Aynı dönem içerisinde Mustafa Kemal vatanı kurtarmak için

[37] Erzurum'da kurulan Ermeni örgütlenmelerinden bir tanesi Şurây-ı Âli'dir. Bu cemiyet daha sonra Müdafî Vatandaşlar olarak ismini değiştirmiştir. Anavatan Müdafîleri, Silahlılar ve Milliyetperver Kadınlar diğer kurulan cemiyetlerdir. Bunların dışında Erzurum çevresinde ki illerde ve İstanbul ve ülke dışında kurulan birçok cemiyet vardır. Bunlardan en çok faaliyet gösteren Hınçak ve Taşnaksütyun cemiyeti idi (Günay, 2012: 23).

[38] Kazım Karabekir, Osmanlı subayı 15. Kolordu Komutanı, Balkan Savaşı Birinci Dünya Savaşı gibi birçok savaşta ve cephede savaşmış başarılı bir askerdir. Kazım Karabekir, Mustafa Kemal ve diğer silah arkadaşlarıyla beraber Milli Mücadele döneminde üstün gayretler göstermişlerdir (Özdemir, 2019: 136-138).

[39] Mondros Mütarekesi İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde imzalanan antlaşma metnidir. Bu metin Osmanlı Devleti'ni, topraklarını, ekonomisini ve toplumunu her anlamda bitirmek için dayatılan maddeler içeriyordu. Ancak Milli Mücadele dönemiyle birlikte yeni kurulacak olan Cumhuriyet rejimi ve askeri mücadelelerin başarılı olmasıyla bu metin geçersiz sayılacaktır (Malhut, 2022: 142-143).

genelge yayınlayıp, kongreler düzenlemeye başlamıştı. Kongrelerden bir tanesi olan Erzurum Kongresi vatanın kurtarılması için çok önemliydi. Yeni devletin temellerinin de atılacağı bu kongrenin hazırlanışı, yapılışı ve amacı kongrede açıklanmıştı. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti ve Trabzon Muhafâza-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Kongresini müşterek şekilde düzenlediler. Kongrenin toplanış amaçlarından biriside Erzurum ve bölgede kurulacak Rum-Pontus- Ermeni devletlerinin kurulmasına engel olmaktı. Trabzonlular ve Erzurumluların ortaklaşa düzenleyecekleri kongre ilk anda sekteye uğrasa da daha sonra toplanacaktır. Milletin kurtuluşunun ilk toplantısı düzenlenmiş oldu.

Geçmişte büyük savaşlara sahne olan Erzurum Cumhuriyet yıllarının ilk devrelerinde büyük bir deprem daha yaşadı. Bundan sonra şehrin planlaması hızlı bir şekilde ilerledi ve bölgeye yapılan demiryolu ağı şehrin gelişmesinde önemli rol oynadı. Şehrin planlaması hakkında çeşitli öngörüler ortaya koyulsa da bunlar hayata geçirilemedi. Şehir günümüzde doğu-batı yönünde kurulmuştur. Bu yönde kurulmasının nedeni ticari eksenli olmasından kaynaklanmaktadır. Doğu-batı şeklinde kurulan en önemli caddesi Cumhuriyet caddesi olmuştur. Şehir ticari açıdan büyümesi olumlu yönde gelişmesine de olanak sağlamıştır. Günümüzde çokça tarihi eseri içinde bulunan Erzurum aynı zamanda iklim ve doğal şartlardan ötürü Palandöken de yapılan kayak merkezi de kış turizmini canlı tutmuştur (Küçük, 1995: 321-326; Küçükuğurlu ve Saylan, 2008: 315; Tuncel, 1995: 334; Demirel, 1996: 4-8).

Osmanlı Devleti'nde mimari yapı, batılılaşma hareketleri görülene kadar herhangi bir düzen, plan veya şekil etrafında hareket edilmemiştir. Osmanlı toplum yapısı, coğrafi ve inanç yapısından ötürü cami mimarisini belli bir plan dahilinde yapıldığını söylemek yanlış olur. Aşağıda inceleyeceğimiz üzerine cami plan şekilleri değişik tarzlarda oluşturulmuştur. Cami inşa edilirken hep bir önce ki örnek oluşturmuş ancak yeni cami de kendine özgün durumlar oluşturulmak istenmiştir. Aynı dönem camilerine bakıldığında bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Cami inşasının ilk başlarda tek bir yapı olarak karşımıza çıkması günün şartlarıyla değerlendirilebilir. Ancak zamanla camilerin külliyeler içerisinde olması sabit bir fikir ve günlük yaşama uygunluk sağlanarak hazırlandığı söylenebilir. Mimaride belirli bir tip vardır ancak eskiye yeniyi katma arzusu her zaman hakimdir (Tuztaşı ve Aşkun, 2001: 213-215).

Osmanlı Devleti daha önce kurulmuş Türk Devletleri içerisinde en son kurulan devlettir. Bundan ötürü önceki devletlerin yapıları örnek alınarak kendine has bir üslup kullanarak yeni mimari eserler ortaya koymuştur. Bu eserler de ki üslup, tarz, plan, biçeme o kadar özen gösterildi ki yapılan eserler en zirve konumdaydı. Osmanlı Devleti yaptığı mimari eserleri hem Avrupa hem de şark eksenli yapmıştır. Ancak diğer Türk devletleri daha çok doğu sentezinde mimari yapılar inşa etmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi gelenek-kültür ve inanç yapısıyla ilgilidir. Doğu sentezli eserler meydana getirilse de Avrupa'da ki eserler dönemin bilginleri tarafından incelenmiştir. Ancak yapılan eserlere bakıldığında dünya da örneği pek az bulunan yapılar ortaya koyulmuştur. Özellikle İlk Müslüman Türk Devletleri zamanında Müslümanların her alanda altın çağ denilen dönemlerinde değerli mimari eserler bıraktığı şüphesizdir. Osmanlı Devleti eski Türk devletlerinin mimari anlayışını sentezleyerek yeni yapılar ortaya koymuştur. Batı dünyasından etkilendiği 18. yüzyıla gelene kadar sivil ve dini mimari anlamda geliştirilen yapılar Türk-İslam sentezi doğrultusunda inşa edilmiştir (Çini, 2019).

Selçuklular, Anadolu'ya ilk girdikleri andan itibaren coğrafyanın kaderini de etkilemeyi başarmışlardır. Anadolu'ya ayak bastıktan sonra kalıcı hale gelen Selçuklular, mimari inşa konusunda da Anadolu'yu bayındır hale getirmek için her bölgeye külliyeler, camiler, bedestenler, imarethaneler, kervansaraylar ve diğer mimari unsurlar inşa etmeye başlamışlardır. Neredeyse Anadolu coğrafyasının hemen hepsine sivil ve dini mimari konusunda bir örnek bıraktılar. Selçuklularla Anadolu'ya beraber gelen komutanlar da kurdukları beyliklerle de mimari anlamda ciddi eserler inşa etmişlerdir. Bu komutanlar Anadolu coğrafyasının her bölgesinde kurduğu beyliklerin kalıcı hale gelmesi için mimari eserler inşa etmişlerdir. Melik Ahmet Gümüştekin Danişmend Gazi'nin kurduğu Danişmendliler zamanından yapılan eserler, dönemin tek ve eşsiz yapılarındandır. Saltuklular, Artuklular, Mengücekliler gibi diğer Türkmen beylikleri[40] değerli mimari eserler yapmışlardır. Türkmen

40 İlk Anadolu Türk beylikleri döneminde ciddi mimari eserler ortaya koyulmuştur. Bu eserler hem dönemlerine göre üstün hem de kendinden sonra yapılacak olan eserlere de örnek mimarı unsurlar olacaktır. Saltuklular döneminde inşa edilen Tepsi Minare, Ulu Cami, Emir Saltuk Türbesi, Kale Mescidi, Mama Hatun Türbesi ve Kümbeti döneme dair önemli inşa eserleridir. Mengüceklilere ait yapılan birçok eser olsa da deprem dolayısıyla günümüze ulaşan pek az eser vardır. Bu dönem kurulan diğer bir beylik olan Danişmendlilere ait ve günümüze ulaşan nadide eserler vardır. Egemenlik kurduğu birçok şehirde Ulu Camii yaptırmışlardır. Kayseri'de yapılan Melik Gazi Medresesi ve Tokat Yağıbasan Medresesi önemli medrese yapılarındandır. Niksar Melik Danişmend Gazi Türbesi, Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Türbesi en çok ziyaret edilen türbelerdendir. Sökmenlilere ait pek mimari eser olmasa da

beylerinin eserleri kendilerinden sonra kurulacak olan Osmanlı Devleti'ne örnek oldular.

Osmanlı Devleti kurulmadan önce bölgeye yerleşen Türkiye Selçukluları ise siyasi garantörlüğünü sağladıktan sonra yoğun bir mimari yapı inşası başlattılar. Başta cami olmak üzere Anadolu'nun birçok bölgesinde kervansaray, türbe, bedesten, kale, hamam, kümbet, medrese ve darüşşifa gibi yapılar ortaya koydular. Diğer Türk devletlerinden etkilenildiği kadar kendi özgün eserlerini ortaya koydular. Orta Asya'dan gelen kültürel mimari geleneğinden ziyade daha zengin içerikli ve süslemeli eserler ortaya koydular. Kubbeli yapı geleneği ise devam etmiştir. Cami, medrese, kümbetlerde kubbe, üstünü örten unsur olarak inşa edilmiştir. Orta Asya'dan gelen geleneksel inşa eseri kubbenin İslam sanatından ve mimari yapısında yeri her zaman korunmuştur. Aynı zamanda ulvi olarak düşünülerek yapılması uzun süre mimari de kalmasını da etkilemiştir. Anadolu'da ki yapılara baktığımız zaman birçoğunda kubbeli yapılara rastlamaktayız. Anadolu'nun ise ilk kubbeli camisi Siirt Ulu Camiidir (Ayverdi, 1976: 9-10; Özakın, 2002: 865).

Osmanlı Devleti zamanında dini mimari yapımına çok özen gösterilirdi. Özellikle devletin ileri gelenleri vakıf, cami, medrese gibi dini mimari yaptırma girişiminde bulunurlardı. Masraflarını ise kendi hazinelerinden karşılarlardı. Osmanlılar ilk zamanlarında şehirleri daha çok cami, külliye gibi dini mimarilerin etrafına inşa ederlerdi. Külliyeler[41] dini mimarinin ilk örnekleri olup yaygın yapılardandı. Osmanlı Dönemi cami mimarisinin ilk örneklerine İznik'te rastlanmaktadır. Genel camilerin sınıflandırması ise tek kubbeli camiler, çok kubbeli camiler ve ters T planlı camiler olarak üç gruba ayrılmaktadır. Tek kubbeli camiler kendi içerisinde sınıflara ayrılmaktadır. Bu camilerde en temel öğe tek kubbeli mekân olmasıdır. Tek kubbeli mekânı tamamlayan yer ise son cemaat yeridir. Bu cami tipine örnek İznik, Hacı Özbek Camii ve İznik, Hacı Hamza Camii gösterilebilir. Diğer cami

Ahlat'ı İslam merkezi haline getirmeleri bu beylik için önemli bir gelişmedir. Artuklular döneminde yapılan güzide mimari örneklerinden birisi olan Malabadi Köprüsü halen ayakta durmaktadır. Bu beyliğe ait de birçok Ulu Camii vardır. Dilmaçoğullarının yapmış olduğu Bitlis Ulu Camii, cami plan tipinin ilk örneklerindendir. Diyarbakır'da kurulan İnaloğulları mevcut cami yapılarını tamir etmiştir. Bu dönemde kurulan Çaka Beyliği ise kurduğu donanma açısından Balkanların Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır (Altın, 2021:35-49).

[41] Külliye, farklı tiplerde ki yapıların bir araya getirilerek oluşturulan yapıların bütünlüğüne denir (Çobanoğlu, 2002: 542).

planı ise kubbenin kareli olmasıdır. Aynı zamanda burada minare de bulunmaktadır. Bu cami tipine örnek ise Orhan Gazi Camii örnek verilebilir. Tek kubbeli cami planlaması içerisinde diğer bir yapı tek kubbeli ve minarenin bir arada bulunduğu cami tipidir. Menteşeli Ahmet Gazi Camii bunun örneğidir. Gebze Orhan Camii, Edirne Kasım Paşa Camii sonradan yapılan örnekleri olarak gösterilebilir (Öz, 2005: 59-60).

Çok kubbeli cami tipleri de oldukça yaygındır. Çok kubbeli plan tipi, kubbenin daha geniş olmasından mütevellit inşa edilmiş olanlardır. Bu cami tipine ilk örnek İznik Yeşil Camii, Edirne Melek Paşa Camii verilir. Son şekil de ise kubbe kare, cemaat yeri ve minare ilk plan tipinde ki inşa edilmiştir. Örnekleri ise Bursa Alaaddin Camii, Bolu Yıldırım Camii, Zağra Eski Camii, İznik Mahmud Çelebi Camii, Manisa Şahuban Kadın Camii, Priştine Fatih Camii, Bursa Tuz Pazarı Camii'dir. Osmanlı döneminde tek kubbeli cami mimarisi genel olarak yalın bir şekilde oluşturulmuştur. Fatih Sultan Mehmed[42] İstanbul'u aldıktan sonra bu plan tipinin çok daha gelişmiş örnekleri karşımıza çıkmıştır. Mimar Sinan'a atfedilen tek kubbeli camilerin kendi yapısı içerisinde sürekli bir tamamlama arayışı içerisinde olmuştur. Tek kubbeli plan örnekleri sadece İstanbul değil Anadolu'da da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii, Bozüyük Kasım Paşa Camii örnekleri bunlardan bazılarıdır.

Osmanlı devrinin ilk dönemlerinde Ulu Camii plan şeması sıkça uygulanırdı. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde sıkça adına rastladığımız Ulu Camiinin planı içerisinde paye ve çok bölümlü örtü sistemi hakimdi. Mihrap bölümleri ise dıştan bir kubbe ile örtülmüştü. Mihrabın önünde kubbe yapımı Türk cami tarihinde önemli bir yeri vardır. Bu tip örneklere Anadolu'da beyliklerin inşa ettirmiş olduğu Ulu Camilerde sıkça rastlamaktayız. Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Birgi Ulu Camii ve Karamanoğullarının Aksaray Ulu Camii birkaç örnekleri olarak gösterebiliriz. Erken devir Osmanlı mimarisine genel anlamda bakıldığında tek kubbe şeklinde cemaat yeri de sonda olacak şekilde planlanmıştır. Ancak bu tip Ulu Camiiler Anadolu geleneğinin devamı niteliğinde görülse de bazı farklılıkları da vardır.

[42] Fatih Sultan Mehmed 1432 tarihinde doğmuş Osmanlı Devleti'nin imparatorluk yapısına bürünmesine neden olan büyük komutan ve devlet adamıdır. İstanbul'un fethine mazhar olan kişidir (İnalcık, 2003: 396).

İki kubbesi orta bölümde olup son cemaat yeri olan camiler, beş bölümlü son cemaat yerinin hemen solundan yükselen minaresi ile farklılık gösterir. Dimetoka Çelebi Mehmet Camii'nin son cemaat yeri beş bölümden meydana gelmesidir. Altı kubbeli olan camilerden tek olan Alaşehir Şeyh Sinan Camiidir. Bundan hariç dokuz kubbeli olan camiler de vardır. Gelibolu Hüdavendigar Camii, Edirne Eski Camii, Sofya Mahmud Paşa Camii, Balıkesir Zağanos Paşa Camii ise bu tip camilere örnek gösterilebilir. Camilerin bundan hariç orta bölümlerinde üç kubbe olan ve cemaat yeri olmayan camilerde vardır. Filibe Hüdavendigar Camii, Küre Ulu Camii bunların örneklerindendir. Ulu Camii örneklerinin daha gelişmiş halleri 17. yüzyıldan sonra görmekteyiz.

Ters T planlı camiler diğer plan türünde camiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ters T planlı camiler hakkında birkaç görüş hakimdir. Bu plan tipi kubbeli medrese plan şeklinden oluştuğuna, avludaki şadırvanın caminin içerisinde olması ve eyvanlı-kubbeli medrese planından şekillendiği yönünde malumatlar vardır. Ters T plan şekli Anadolu beylikleri ve Türkiye Selçuklularının getirmiş olduğu plan kaynağı olup Osmanlı devrinin ilk yüzyıllarından itibaren örnekleri görülmeye başlamıştır. Ters T plan örnekleri daha çok inşa yapmak için kullanılır. Bu tarz yapılar birden çok fonksiyon olarak kullanılmaktaydı. Ters T planlı camilerin misafirhaneleri kervansaray şeklinde inşa edilmişlerdir. Aynı zamanda bu yapılar külliye şeklinde olması kültür yönünden toplumu da etkilemiştir. Ters T planlı camilerin kıble tarafında mihrap yerleştirilmiştir. Cami yanlarında bulunan odalarda tabhane olarak inşa edilmiştir. Bu mescit yerlerinde minber yoktur. Ters t planlı camileri sade ters T plan taslak camileri ve gelişmiş ters T planlı camiler olmak üzere iki grupta incelenmektedir.

Sade ters T plan taslak camiler ise dörde ayrılmaktadır. Orta mekânda bir kapı ve yan odalara sahip olan yapılardır. Bilecik ve İznik Orhan İmaretleri bunlara örnektir. Orta yere kubbeli eyvanlı açılır yan odalar ve tonozlu orta mekanlardan sonra son cemaat yeri gelmektedir. Bursa Orhan Bey Külliyesi bunun örneğidir. Bu külliyenin önemli bir özelliği vardır. Bursa kale şehri durumundaydı ve kurulduğu yerde külliyeden ötürü gelişme sağlamıştır. Aynı zamanda külliye içerisinde yer alan

bedestenin[43] varlığı ticari yapıyı da canlandırmıştır. Muradiye Külliyeleri, Osmancık Koca Mehmet Paşa Camii, Güney Marmara'da Karacabey Camii ve külliyeleri bu tip yapılara örnek gösterilebilir. Orta mekânda yer alan kapıların açılması ile de oluşturulan yapılar vardır. İznik Yakup Çelebi İmareti, önünde açık türbesi mevcuttur. Nilüfer Hatun İmareti aynı şekilde yapılmış inşadır. Cemaat yeri de açıktır. Mihrabı yoktur. Ters T plan içerisinde bütün fonksiyonları ibadet için kullanılan yapılarda vardır. Bu şemaya örnek Üsküp Alaca İshak Bey Külliyesi Camii'dir.

Gelişmiş ters T planlı misafirhaneli camilere örnek verecek olursak ilk olarak birer odaya sahip eyvanlı üç önemli külliye mevcuttur. Bunlar sırasıyla Hüdavendigar Külliyesi Camii, Yıldırım Külliyesi Camii, Yeşil Külliyesi Camiidir. Hüdavendigar Külliyesi kaplıcaların bulunduğu batı sınır hattında yer alırken, Yıldırım Külliyesi doğuda yeni bir şehrin kurulmasını belirler. Hüdavendigar Camiinin bulunduğu yer topografik açıdan engebeli bir yerde bulunmaktadır. Bundan dolayı çok fazla mimari yapıya rastlanılmamıştır. İki kat şeklinde yapılan külliyede cemaat yerleri, medrese odaları, mescit mekânı, hamam, imaret ve türbe bulunmaktadır. Doğu hattında yer alan Yıldırım Külliyesi ise bulunduğu yer konumundan daha düz bir yapıya sahiptir. Bundan ötürü iki medrese yapılmıştır. Bu medreselerden birisi tıp medresesi olarak yapılmıştır. Darüşşifa, türbe, hamam ve imaret külliye içerisinde bulunan diğer yapılardandır. Diğer tür plan çeşitli olan ise orta bölümde kubbeli bir mekanla yan odalara bağlantısı olan ve değişik mihraplı yapılardır. Ters T planlı camiler içerisinde bu plan tipi yapılarda ki kısmı problemleri çözmesiyle de bilinir. Edirne Beylerbeyi Camii, Ankara Karacabey Camii, Edirne Mezit Bey Camii bu plan tipinin örnekleridir. Bu plan tiplerinde mescitlerin yeri genel anlamda değişiklik göstermiştir. Merkez kubbenin yanında yarım bir kubbenin var olması plan tipinde görülmektedir. Diğer grup plan tipleri 17. yüzyıla yakın dönemlerde yapılan camilerin örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yan kenarları çok kubbeli şeklinde olup ayrıca tonoz bulunduran yapılardır. Bu tip camilerin ilk örnekleri Amasya Bayezid Paşa Camii, Bursa Yeşil Camii'dir. Bu tip yapıların ön tarafı iki kat şeklinde inşa edilmiştir. Ayrıca bu camiler kalem işi bezeme ile çalışma yapılmıştır. Aksaray'da bulunan Murat Paşa Külliyesi dikdörtgen biçimde arka arkaya iki tane kubbeden oluşup yapının bütününde yer almıştır. Diğer odalara ise kapılarla geçilmektedir. Külliye yapısı içerisinde aynı

[43] Bedesten, Osmanlı Devleti zamanında şehir merkezlerinde ticaret güzergah üzerlerinde kurulan, ticaret mallarının satıldığı inşa yerleridir (Eyice, 1992: 302).

zamanda beş kubbeli cemaat alanı da bulunmaktadır. Üsküdar'da Mehmet Paşa Külliyesi'nin ana bölümü dikdörtgen şekilde iki kubbe halinde inşa edilmiştir. Ancak bu caminin ana yapısı diğer camilere oranla daha yüksektir. Kare biçimli ana mekân dört tarafta kuvvetli tuğlaların üzerinde kemer ana kubbeyi taşır, dikdörtgen biçimi kıble tarafında bir yarım kubbe ve kemere bağlanmıştır. Bu tip cami planı Fatih Külliyesinde uygulanmıştır. Üsküp'te İsa Bey Camii bu örnekte olup aynı zamanda çapraz tonozlu yapısıyla da farklı bir biçem almıştır. Ters T planlı camilerin Anadolu'da ki örneklerine Afyon Gedik Ahmet Paşa Külliyesi örnek verilebilir. Bu caminin minaresi burmalı şekildedir. Külliye ters T plana örnek verilse de U şeklinde plan örgüsü de dikkat çekmektedir. Yan kısımları üç kubbe şeklinde dizayn edilmiştir. Yan kısımlarının açık-kapalı şeklinde biçimlendirilmesi sonraki yüzyıllarda yapılacak camilerin öncüleri şeklinde olacaktır. İstanbul Davut Paşa Külliyesi misafir Camii'nde örneği mevcuttur. Aynı zamanda Davut Paşa Camii kare planı yapısıyla da dikkat çekmektedir. İstanbul'da yer alan Mahmut Paşa Külliyesi ters T planının farklı bir versiyonu yansıtılmıştır. Cami içerisinde dikdörtgen biçem bütün mekânı kaplar, mekânın dışından gözükmeyen bir koridorun oluşumu, yan misafir hanelikler kemerlerle bağlanmış, birden çok kapıyla dışarıya açılmıştır. Aynı zamanda cami de yapılan pencerelerin oluşumu yapının tam bir bütün halinde görülmesini sağlamıştır. Çemberlitaş Atik Ali Paşa külliyesi merkez kubbesiyle kıble yönünde ve yarım kubbe ekli şekilde inşa edilmiştir. Kubbeli misafirhane mekanları ufak miktarda yükseltilmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde daha sade şekilde yapılan yapılar, sonraki yüzyıllarda daha gelişmiş halde karşımıza çıkmaktadır. Sultan II. Bayezid döneminde yapılan külliyelerde misafir mekanlarına daha çok önem verilmiştir. Bu plan camilerinde kubbe ya kareli ya da merkez kubbenin yanında iki yarım kubbe ve kenarlarında daha ufak dört kubbe yer almaktadır. Amasya da yer alan II. Bayezid Camiinde ana mekân dikdörtgen şeklinde kubbesi oluşturulup yan odalar da kubbe ile planlanmıştır. Ancak burada yan mekanlar ibadet için oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde yapılan tek kubbeli, çok kubbeli inşa yapılarının genellikle çok tercih edildiği görülmektedir. Ters T planlı yapılar ise bazı planlamalar içinde kullanıldığı ve sorunların çözümünde kullanılmıştır. Üç tipte de yapılan cami plan şekilleri 16. yüzyıla kadar devam etmiştir. Erken Dönem Osmanlı Cami Mimarisinde kullanılan plan tipleri özellikle İstanbul çevresinde uygulanmıştır. Anadolu ve Balkanlarda ise örnek olan plan tipleri uygulanmak istemiş yer yer bazı

özgün şekiller ortaya konulmuştur. İnşa edilen camilerin ana yapısı, kubbe, misafirhane, mihrap ve yan kenarları her camide belli kısımları farklı şekil ve değişikliğe uğramıştır (Faroqhi, 2006: 700; Cantay, 2002: 88-93).

Erken dönem Osmanlı mimarisi ve Klasik Osmanlı mimari yapısı incelendiğinde eski üslup ve biçim takip edilmiş ancak her zaman yeni bir simge esere katılmıştır. Osmanlı Devleti, Avrupa'ya açılmasıyla beraber karşılıklı etkilenmeler de beraberinde gelmiştir. Zira Avrupalılar karşısında savaşlarda alınan mağlubiyetler devletin kendini birçok anlamda yenilemesi gerektiğini düşündürtmüştür. Devletin üç kıtaya yayılan toprağı ve bunları kontrol etmesinin zorluğunu da beraberinde getirmiştir. Zira küçük beylikten imparatorluğa dönüşmesi ve uzun süre Avrupalılar üzerinde hakimiyet kurmuştur. Avrupalılar kendi içlerinde başlattıkları yenileşme hareketleri Osmanlı Devleti'ni her açıdan geçmesi savaşlarda aldıkları galibiyetlerle örtüşüyordu. Askeri açıdan olan üstünlük diğer alanlarda ki üstünlüğün de Avrupalılara geçmesine neden oldu. Avrupalılar savaşlarda kullandıkları teknoloji Osmanlı Devleti'nin kullandığı teknolojiyi geçmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın üstünlüğü kabul edilmiştir. Her alanda bir yenileşme çabası içine girilmiştir. Mimari üslubunda yenilenmesi bu alanlardan birisidir. Klasik dönemin ünlü mimari Mimar Sinan döneme damgasını vurmuş vermiş olduğu eserler halen daha günümüzde incelenmeye devam etmektedir.[44]

İlk yenileşme çabaları Lale Devri zamanında gerçekleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda zevk ve sefa dönemi olarak bilinir. Lale Devri yenileşme çabaları genel anlamda sivil mimari üzerinde gerçekleşmiştir. Köklü bir değişiklik yaşanmayan Lale Devrinde dini mimari üzerinde de çok bir hareketlilik yaşanmamıştır. Ancak yine de klasik dönem anlayışıyla devam eden anlayışa istinaden kısmı yeniliklerde yapılmıştır. Üsküdar Yeni Valide Külliyesi, Çorlulu Ali Paşa Külliyesi, Üsküdar Ahmediye Külliyesi dönemin yenileşme çabaları içinde ki mimari eserlerdir. Dönemin önemli siyaset adamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa zamanında yapılan külliyeler hayli fazlaydı. Erzurum'da Hacı Derviş Ağa tarafından yaptırılan külliye, Şanlı Urfa, Antep ve birçok Anadolu yöresinde külliye inşası yaptırılmıştır. Bu dönemin önemli bir

[44] Mimar Sinan, Osmanlı Devleti'nin en önemli mimarlarından olup aynı zamanda dünyada yeni bir mimari anlayış ortaya koyan eserleri günümüze kadar araştırılmaya devam eden bir dâhidir (Mülâyim, 2009: 224).

özelliği İstanbul'da yeni yeni denenen cami planları Anadolu'da ki mimarlar tarafından yer yer denenmeye çalışılmıştır (Altınay, 2014: 71-72; Atak, 2018: 58-65).

Osmanlı Devleti yüzünü batıya döndükçe hem sivil mimari hem de dini mimari konusunda Avrupa'dan etkilendiği net bir şekilde gözükmektedir. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da yenileşme dönemini yaşıyor ve hızlı bir şekilde uygulamaya koyuyorlardı. Osmanlı Devleti batıdan geri kalmayı her alanda kabul etmiştir. Zira bu dönemin eserleri barok dönemi dediğimiz zamanlama içerisinde tezahür edecektir. Sanat eserleri bu dönemde sınırsız ve abartılı şekilde yansıtılmak istenmiştir. Dönemin önemli camileri arasında Nuruosmaniye Camii, Ayazma Camii, Zeynep Sultan Camii ve Laleli Camii yer almaktadır. Tanzimat döneminden itibaren yapı anlayışı iyice değişmiştir. Ancak dini mimari konusunda çok fazla eser verildiği söylenemez. Özellikle kamu binaları yani sivil mimari konusunda ciddi eserler ortaya koyulmuştur.

Yenileşme hareketleri öncelikli olarak İstanbul'dan başlar. İstanbul sadece Osmanlı Devleti'nin başkenti değil birçok Avrupalı devletin gezip görmek istediği ve gayrimüslim nüfusunun en fazla olduğu şehirdir. Mimari yapılaşmanın İstanbul üzerinden Anadolu'ya çeşitli örnekleri halinde yayılmıştır. Tanzimat ve sonrasında ki yapılaşma klasik dönem Osmanlı mimarisinden bazı farkları vardır. Bu farklardan birisi klasik dönemde yapılaşma daha çok doğu yönünden gelen gelenek, kültür etrafında ilerlemekteydi. Ancak yenileşme döneminden itibaren Avrupa merkezli yapılar ve örnekleri İstanbul ve çevresinde uygulanmaya başlanmıştır. Mimari unsurların ve figürlerin ana merkezi ve çekirdeği Avrupai tarzda olmuştur. Ancak yine de eski gelenek kültürden tam anlamıyla vazgeçilmiş değildir. Avrupa'dan etkilenen Osmanlı Devleti'nin mimarisi, bazı argümanları seçici olarak kullanmış ancak eskiyi de beraberinde getirerek yeni bir yapı ortaya çıkarmak istemiştir. Yeni çıkan bu üslup Türk Ampir olarak adlandırılmıştır. Bu üslubun özelliği dini mimariyi ayrıntılı olarak ele almasıdır. Ayrıca bu dönem mimarları yeni üslubu ayrıntılı bir şekilde işlemiş Müslüman olmayan mimarlar ön plana çıkmıştır. Bu mimarlardan en önemlisi Balyan ailesi idi. Avrupa'nın model alındığı mimari yapı geliştirilerek bazı akımların oluşmasına da ön ayak olmuştur. Neo-Klasik, Neo-Rönesans, Neo-Gotik ve Neo-Barok akımlardan bazılarıdır. 18. yüzyıl ortalarından itibaren yapılan camilerin üstü büyük bir kubbeyle kaplı olup dikdörtgen veya kare şekillerinde olmuştur. Klasik dönemde itibaren yapılan son cemaat yerleri artık padişahların ibadet ve dinlenme

yerleri ile birleştirilmiştir. Camilere dışarıdan bakıldığında hünkâr mahfilleri dışarıdan ekli yer gibi gözükmektedir. Hünkâr kasırlarının yerleri bu dönem camilerinde ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Öyle ki birçok camiye hünkâr mahfili eklendiği görülmektedir. Sinan Paşa Camii, Fındıklı Molla Çelebi Camii, Tophane Kılıç Ali Paşa Camii, Beylerbeyi Camii, Hekimoğlu Ali Paşa Camii hünkâr mahfili eklenen camilerden bazılarıdır. Sonraki dönemlerde camilerin kuzey cepheleri daha çok konut yapılarına benzemeye başlamıştır. Dolmabahçe Camii ve Ortaköy Camileri bu duruma örnektir.

18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'dan etkilenme devlet-toplum ilişkisinde ciddi şekilde kendini göstermiştir. Avrupa mimarisinin temel yapı taşlarından bir mimari üslup olan Barok tarzı Osmanlı Devleti'nin tüm geleneklerini unutmasına neden olmuştu. Klasik dönemde yapılan mimari üsluplar terk edilmeye çalışılmıştır. Süsleme üzerinde Barok tarzı çok kullanılsa da plan ve çizim konusunda halen klasik dönem yapısı devam etmektedir. Avrupa'dan etkilenme başkentler üzerinde de etkili olmuştur. Zira Avrupa başkentleri gören Osmanlılar kendi başkentleri de aynı ihtişamla inşa etmek istiyorlardı. Öyle ki İstanbul mimari üslupların, eşyaların ve figürlerin satıldığı dükkanlarla dolup taşmaya başladı. Avrupa ve diğer coğrafyalardan binlerce ürün ithal edilmeye başlandı. Mimari yapılanma o kadar büyüdü ki ticari hacmi de beraberinde getirdi. İthal edilen mimari eşyalar sivil ve dini mimari üzerinde hemen uygulanmaya başlamıştır. İstanbul Pera bölgesi mimari üslubun zirvesi haline gelmiş burada yaşamak veya oturmak ayrıcalık haline gelmiştir.

Camilerin yapımında kullanılan malzeme Klasik Dönemde genellikle mermer üzerine kuruluydu. Taş malzeme daha az kullanılmaktaydı. Ancak batılılaşma döneminden itibaren camilerin malzemesi genellikle küfeki taşından oluşmaktaydı. Dış duvarlarda buna ek olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. İç mekân yapıları çok fazla dışarıya yansıtılmamıştır. Cami kubbeleri biraz daha yükseltilerek alçak görünümü ortadan kaldırılmak istenmiştir. Yapılarda genellikle dikeylik objesi oluşturulmak istenmiştir. Sütunlar daha ince yapılmış, çeşitli süslemelerle yapılanlar kaldırılarak daha sade sütun şekli ortaya çıkmıştır. Kemerler Klasik döneme istinaden daha geniş şekilde inşa edilmiştir (Demircan, 2024: 207-210; Ceylan, 2019: 25-29).

Osmanlı Dönemi cami mimarisine bakıldığında Klasik Dönemde genel anlamda aynı yapılar ancak yenilikçi plan, süsleme ve dokularla yeni yapılar inşa edilmiştir. Toplumun inanç yapısı, gelenek-görenek ve coğrafyadan ötürü yapılar belli bir şekil almıştır. Eskiyle devam etmek isteyen bir yapı anlayışı hâkim olsa da yeniden

inşa edilmek istenen camilere her zaman bir öğe veya unsur eklenmiştir. Yapıların genellikle İstanbul ve çevresinde toplanması devletin merkezi konumu, ticari hacmi ve konumuyla ilgilidir. Anadolu'da yapılan camiler İstanbul'da ki camileri örnek alarak inşa edilmiş, merkez konumda ki Anadolu kentleri daha canlı bir yapı inşası görülmüştür. Yenileşme döneminden itibaren birçok kurum ve kuruluşta değişim yaşandığı gibi mimari ve cami yapılarında da net bir şekilde değişiklik gözlemlenmiştir. Batıdan esinlenen Osmanlı mimarları Avrupai tarz ve üslupta mimari inşalar gerçekleştirmişlerdir. Batı üslubunu yansıtan öğelerle birlikte yeni tarzda geliştirilen mimari yapılar Klasik dönemde ki yapılardan birçok yönden ayrılmaya başlamıştır. Sadece Osmanlı mimarları Avrupa'dan getirilen birçok yabancı mimarda baş mimar ve mimarlık görevini ifa etmiştir. 18. yüzyılda değişen mimari yapı Avrupa'dan çok etkilenmese de 19. yüzyıla gelindiğinde daha ciddi değişiklikler meydana gelmiştir (Anıtkar, 2013: 1220).

3. KATALOG 1

3.1. KURŞUNLU CAMİİ

3.1.1. Yapının Yeri ve Konumu

Yapı, Erzurum'da merkez ilçe olan Yakutiye'de Merkez Menderes Caddesinde Rabia Ana mahallesinde bulunmaktadır (Harita 1). Kurşunlu Camii, arşiv kayıtlarında Feyziye Camii olarak da geçmektedir (Resim 1). Caminin güneyinde Erzurum kalesi bulunmaktadır (Özkan, 2015: 241).

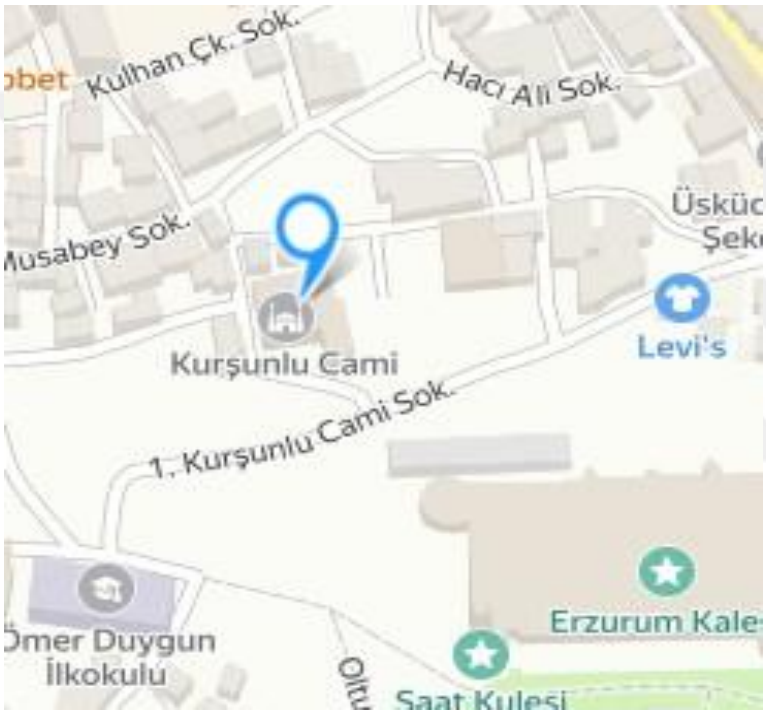

Harita 1. Erzurum Kurşunlu Cami'nin Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

Banisi: Kapısın üzerinde talik hatla ancak çok zayıf şekilde yazılan yazıda caminin Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından yaptırıldığı yazmaktadır (Konyalı, 1960: 227).

Geçirdiği Onarımlar: 2005-2006 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 13.11.1976 tarih ve A-188 sayılı kararı ile koruma altına alınmıştır.

Resim 1. Kurşunlu Cami'nin kuzeybatıdan görünüşü.

Yapının Planı: Tek kubbeli cami planında olan Kurşunlu Camii, kare şeklinde bir yapıya sahiptir. Kubbe sekizgen bir kasnağa oturtulmuştur. Cami içerisinde ki tromplarla kubbeye geçiş sağlanmaktadır. Minaresi ise kuzeybatı köşesinde yer alır (Plan 1).

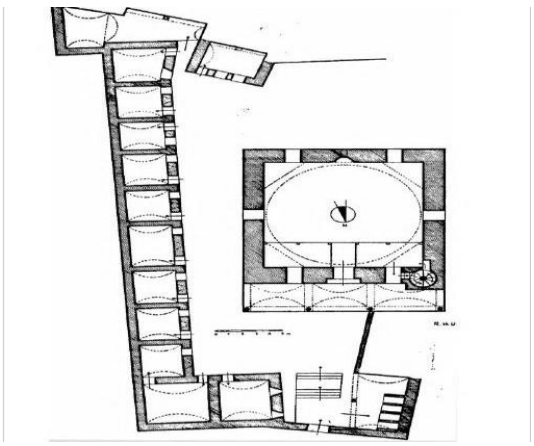

Plan 1. Kurşunlu Camii Planı (Ünal, 1973: 59).

Malzeme ve Teknik: Düzgün kesme taşlarla inşa edilen caminin dış bölümünde ahşap malzemeye rastlanılmamıştır. Caminin çatısı kurşunla kaplıdır. İç bölümde ise vaaz kürsüsü, minber, mahfil, giriş kapıları ve pencere kenarlıkları ahşap malzemedir.

Cepheler: Caminin dış cephesi düzgün kesme taşlardan oluşturulmuştur. Külliye şeklinde yapılan caminin Osmanlı dönemi Erzurum camilerinin karakteristik özelliği görülür. Caminin girişi kuzeyden olup son cemaat yeri de buradadır. Modern tarzda bir şeffaf plastik kaplamayla kapatılmıştır. Caminin doğu ve batı cephelerinde dikdörtgen formlu bir pencere bulunurken güney ve kuzey bölümlerinde dikdörtgen formlu iki pencereye yer verilmiştir. Doğu ve batı cepheleri daha sade bir yapıdadır. Caminin kuzey cephesi de nispeten sade bir görünümdedir (Resim 2).

Resim 2. Kurşunlu Cami'nin önden görünüşü.

Kurşunlu caminin kubbesi kurşunla kaplı olduğu için ismi Kurşunlu Camii olarak nitelendirilmektedir. Ancak cami Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından yaptırıldığı için Feyzullah Camii olarak da bilinmektedir (Resim 3/4).

Resim 3. Kurşunlu Cami'nin güney cephesinden görünüşü.

Resim 4. Kurşunlu Cami'nin güney cephesinden görünüşü.

Süsleme: Caminin avlu girişi düzgün kesme taştan yapılmıştır (Resim 5).

Resim 5. Kurşunlu Cami'nin dış kapıdan girişi.

Giriş kapısı orijinal değildir. Modern tarzda yeni bir kapı koyulmuştur (Resim 6). Son cemaat yeri camekanla kapatılmıştır. Son cemaat yerinde dikdörtgen formlu iki pencere vardır. Tavanda veya duvarlarda herhangi bir süslemeye rastlanılmamıştır (Özkan, 2015: 241).

Resim 6. Kurşunlu Cami'nin avludan girişi.

İç Mekân: Caminin iç giriş kapısından sonra ahşap desteklemelerle yapılan kadınların namaz kılması için yapılan mahfil bölümü vardır (Resim 7). Bu ahşap desteklemelerde çeşitli geometrik bezeme de mevcuttur. (Komisyon, 2008: 32).

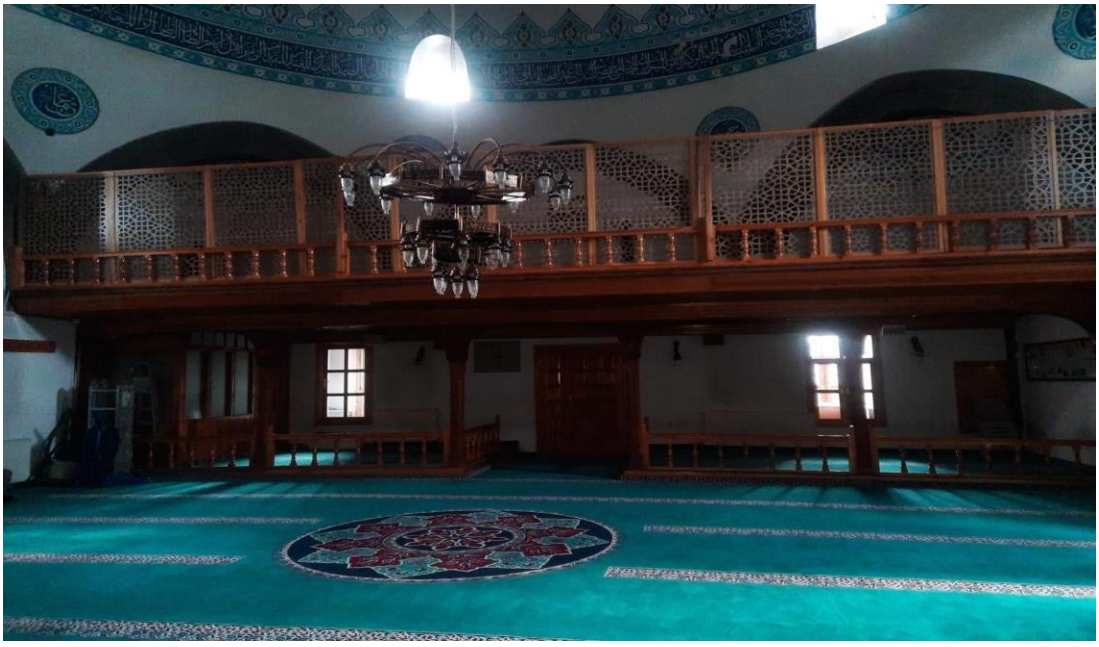

Resim 7. Kurşunlu Cami'nin giriş kapısı görünümü.

Caminin mihrabı kesme taşlardan yapılmış olup caminin güney kısmındadır. Mihrabın bir bölümü mukarnas kavsaradan oluşmaktadır. Yeni dönemde onarılan bu kısımda ufakça bir süsleme verilmek istenmiştir. Mukarnas kavsara örneğinin sade bir kısmı yansıtılmıştır. Sade bir görünüme sahip olan mihrabın üzerinde dua yazısı bulunmaktadır. Bu dua "Yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir." melalindeki şeklindedir. Minber kısmı da camiye sonradan eklenmiştir. Ahşap malzemeden oluşan minberde geometrik süslemeler yer almaktadır. Ancak detaylı bir süslemeye rastlanmamaktadır (Resim 8).

Resim 8. Kurşunlu Cami'nin mihrap görünümü.

Kurşunlu Cami'nin minberi sonradan koyulma ahşap malzemeden yapılmıştır. Minberde geometrik şekiller verilerek süsleme yapılmıştır.

Resim 9. Kurşunlu Cami'nin minber görünümü.

Kurşunlu Camii'nin kare mekânlı olup kubbenin köşelerde tromplara oturtularak kubbeye geçişi tromplarla sağlanmıştır. Tromplar ortasında Kur'an'dan ayetler bulunmaktadır. Kalemişi süslemelerle bir süsleme örneği gösterilmek istenmiştir (Özkan, 2015: 241).

Resim 10. Kurşunlu Cami'nin iç kubbeden görünüşü.

3.2. KATALOG 2

3.2.2. LALA MUSTAFA PAŞA CAMİİ

3.2.2.1. Yapının Yeri ve Konumu

Erzurum'un en önemli camilerinden birisi olan Lala Mustafa Paşa Camii, Erzurum'da Osmanlı dönemi yapılan ilk camilerdendir (Resim12). Yapı, Erzurum'un merkez ilçesi olan Yakutiye'de Lalapaşa Mahallesinde Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer almaktadır (Komisyon, 2008: 30-31), (Harita 2).

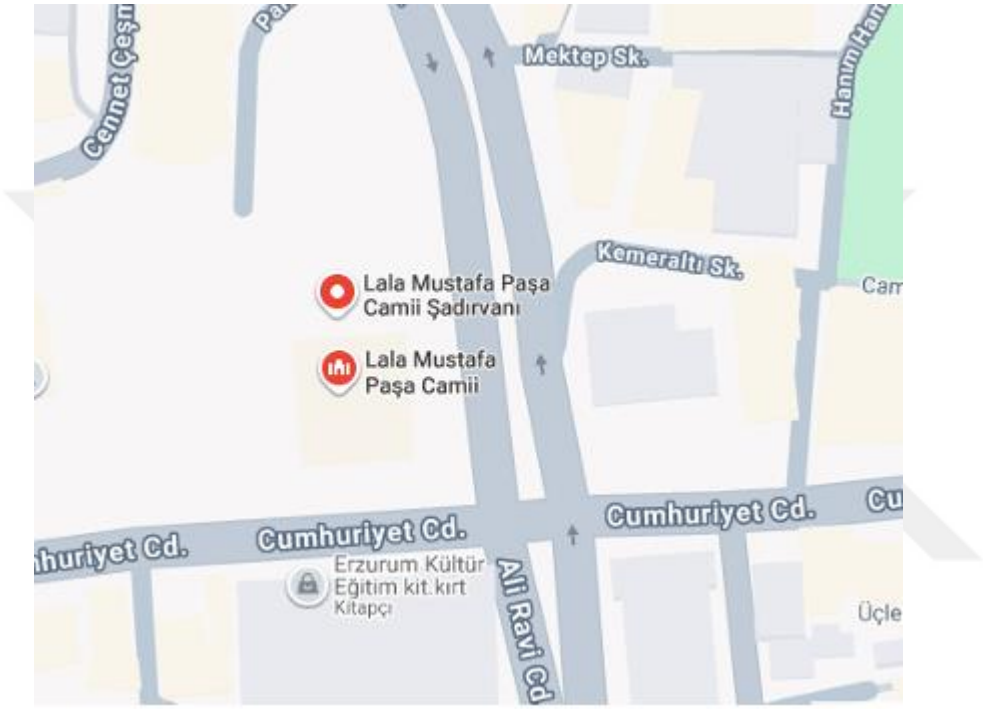

Harita 2. Erzurum Lala Mustafa Paşa Camii Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Lala Mustafa Paşa Camii 1562-1563 yıllarında inşa edilmiştir. Caminin mihrabında bulunan kitabesi şu şekildedir: "Ammere Haze'l-camie raciyen lirahmeti'r-rahim fi eyyami zılli'l-alimi es-sultan Süleyman Han ibni's-Sultan Selim Mustafa Paşa bin Abdül-mûkim Lalayı ibni's-sultan Selim meddallahu zıllehu bi imdadi inayeti'l-kadim Tekabelallahu hayri amirihi bil keremi el-amim ve ulhime li beyanı tarihihi bina'ül 40 mescidi üssise ale't-takva Fi sene sebin ve tisi mieh -sene 970." (Resim 11).

Anlamı: Bu cami rahim Allah'ın rahmetini dileyerek, Alim, Allah'ın gölgesi Sultan Selim Oğlu, Sultan Süleyman Hanın günlerinde, Sultan oğlu Selim'in-Allah kadim inayetinin imdadiyle gölgesini uzatsın-Lalası Abdülmukimzade Mustafa Paşa

tarafından 970 yılında yaptırdı. Allah yaptıranın hayrını umumi olan keremiyle kabul buyursun. Mescidin binası takva üzere tesis kılındı. Sene 970 (Komisyon, 2008: 28).

Resim 11. Lala Mustafa Paşa Camii kitabesi.

Banisi: Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Geçirdiği Onarımlar: Lala Mustafa Paşa Camii, yapıldığı günden itibaren birçok onarım geçirmiştir. Lala Paşa evkaf nazırı Hamdi Efendi tarafından 1581 yılında tamir ettirilip onarım kitabesi koyulmuştur. Bu onarım kitabesi mevcut değildir. 1694 yılında Pervizzade Feyzullah Efendi tarafından caminin giriş kapısı yenilenmiştir. III. Ahmed tarafından 1721 yılında tekrar bir onarım görmüştür. 1836-1839 yılında ise dönemin Erzurum valisi olan Osman Nuri Paşa bir muvakkithane yaptırılmış ancak bu günümüze kadar gelmemiştir. 1870 yılında ise yine dönemin Erzurum valisi olan Mehmet Emin Paşa tarafından kubbe eteğinde bulunan kandil demir parmaklığı yaptırarak buraya 360 kandil astırmıştır. 1962 yılında ve 1971 yılında çeşitli yerlerinde tamir işleri görülmüştür. 1995 ve 2005 yıllarında ise Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır (Komisyon, 2008: 29).

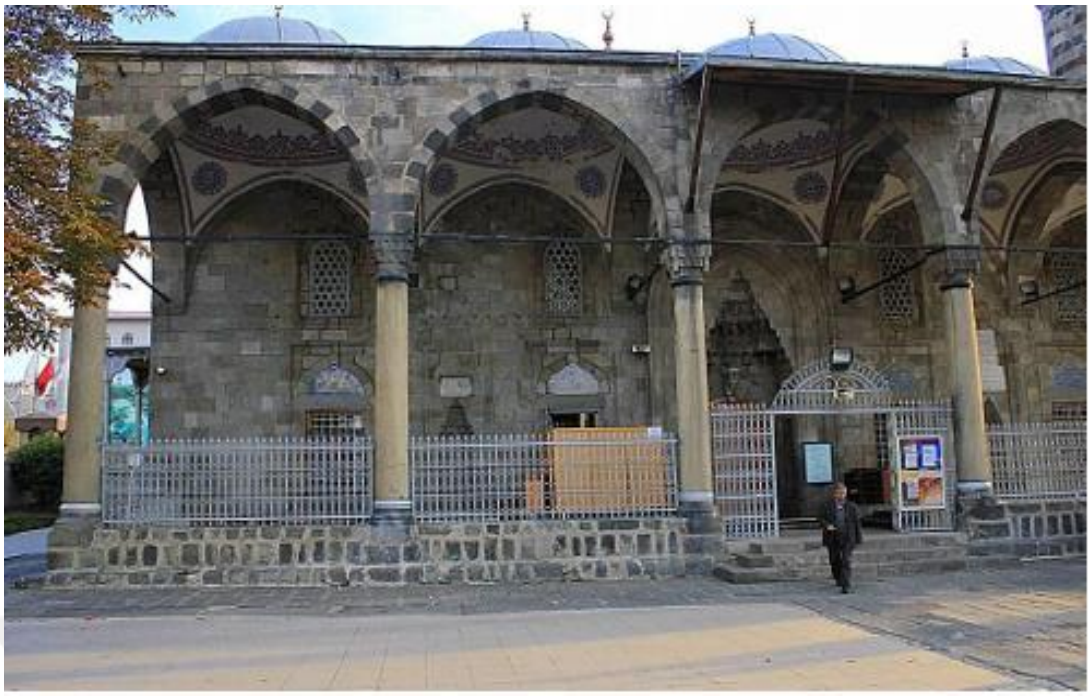

Resim 12. Lala Mustafa Paşa Camii kuzey cephesinden görünüşü.

Yapının Planı: Lala Mustafa Paşa Camii merkezi planlı camiler grubuna girer. Külliye olarak inşa edilmiştir. Cami, saray, hamam, mektep, muvakkithane ve şadırvandan oluşur. 540,5 metrekare ibadet alanı vardır. Orta merkezde bulunan kubbesi 10,56 metre çapındadır. Diğer dört küçük kubbe 4.50 metre çapındadır. Beş gözlü son cemaat yeri kubbe ile örtülmüş ve mukarnas başlıklı sütunlar burada yer almaktadır (Plan 2).

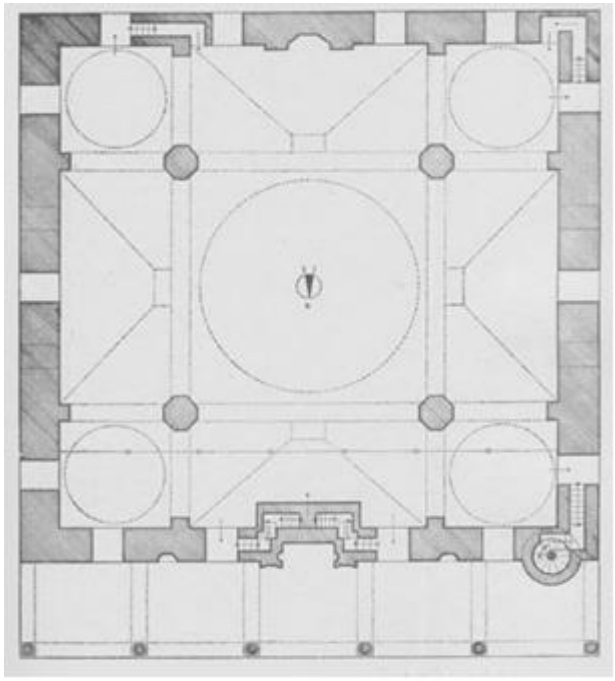

Plan 2. Lala Mustafa Paşa Camii Planı (Ünal, 1973: 55).

Malzeme ve Teknik: Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Moloz taş ve yığma taşın kullanıldığı yerler de vardır (Resim 12).

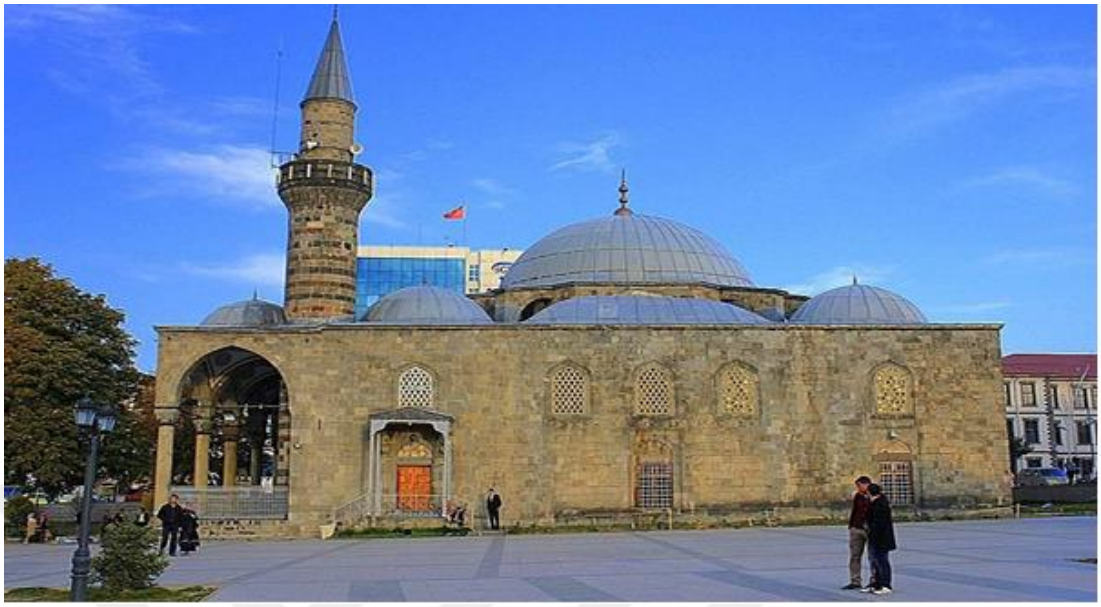

Resim 13. Lala Mustafa Paşa Camii batı cephesinden görünümü.

Cepheler: Caminin girişi olan kuzey cephede 5 kubbeli son cemaat yeri bulunmaktadır. Caminin en önemli cephesi olup taçkapı çok sayıda silme ile çerçevelenen mukarnas kavsaralı olup mihrabiyelidir (Resim 13). Girişte kapının sağında ve solunda sivri kemerli ikişer pencere bulunmaktadır. Doğu ve batı cephelerinde de birer giriş kapısı bulunmaktadır. Güney cephesinde ise hünkar mahfili girişi vardır. Doğu ve batı cephede üstte 5 pencere altta 2 pencere bulunmaktadır (Resim 13/14/15).

Resim 14. Lala Mustafa Paşa Camii kuş bakışı görünümü.

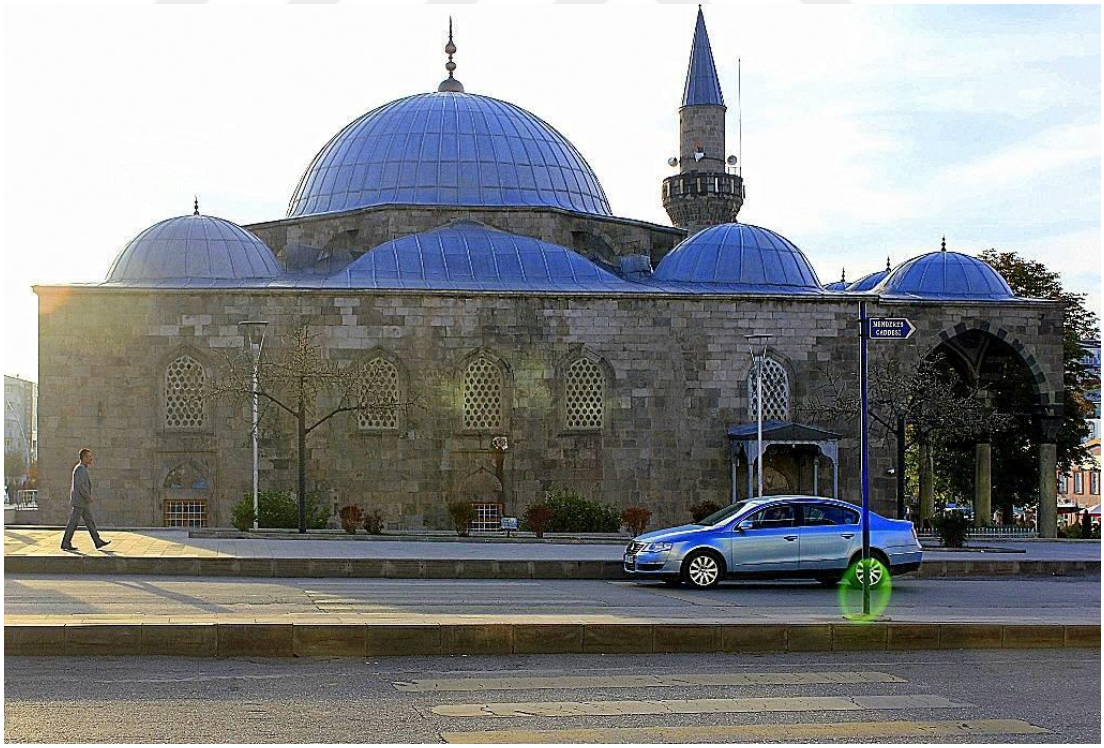

Resim 15. Lala Mustafa Paşa Cami'sinin doğu cephesi.

İç Mekan: Caminin giriş kapısından sonra iki katlı taş sütunlarla yapılan mahfil bölümü mevcuttur (Resim 18). Cami müezzininin de kullandığı caminin tam ortasına

gelecek şekilde iki katlı bir bölümde mevcuttur (Resim 17). Lala Mustafa Paşa Camii aynı zamanda Erzurum'un en büyük kubbelerine sahip olan camilerinden birisidir.

Resim 16. Lala Mustafa Paşa Cami'nin ana mekânı.

Lala Mustafa Paşa Cami'nin mihrabı mukarnas kavsaralıdır. Üzerinde ise üç satırlık sülüs hattı ile yazı bulunmaktadır. Bitkisel motifli niş süslemesi vardır (Resim 20). Lala Mustafa Paşa Cami'nin minberi ise sonradan koyulmuştur (Resim 21). Üzerinde geometrik desenler bulunan minberin sade bir görünümü vardır (Komisyon, 2008: 30 31).

Süsleme: Caminin özellikle iç mekânında süslemeye dair detaylar dikkat çekicidir. Kubbe içinde yapılan kalemişi süsleme ve boyama teknikleri cami süslemesi konusunda üst seviyeye taşımıştır. Mercan kırmızısı, mavi, yeşil ve lacivert gibi renkler camide önemli yer tutar. Bahar dalları, nar çiçeği, menekşe ve gül vb. çiçek motiflerine de sıkça rastlanılmaktadır. Kubbe ve duvarlarda boş kalan yerlerde ayet ve hadisler yazılmış boş kalan yerlere bitki ve çiçek motifleriyle doldurulmuştur. Ana mekânda bulunan tonozlarda ise kalemişi ve boyama ile süsleme örnekleri sık sık görülmektedir. Caminin köşe alınlıklarında ayet ve hadisler yer almaktadır (Resim 19).

Resim 17. Lala Mustafa Paşa Cami'nin hünkar mahfili.

Resim 18. Lala Mustafa Paşa Cami, kadınlar mahfili.

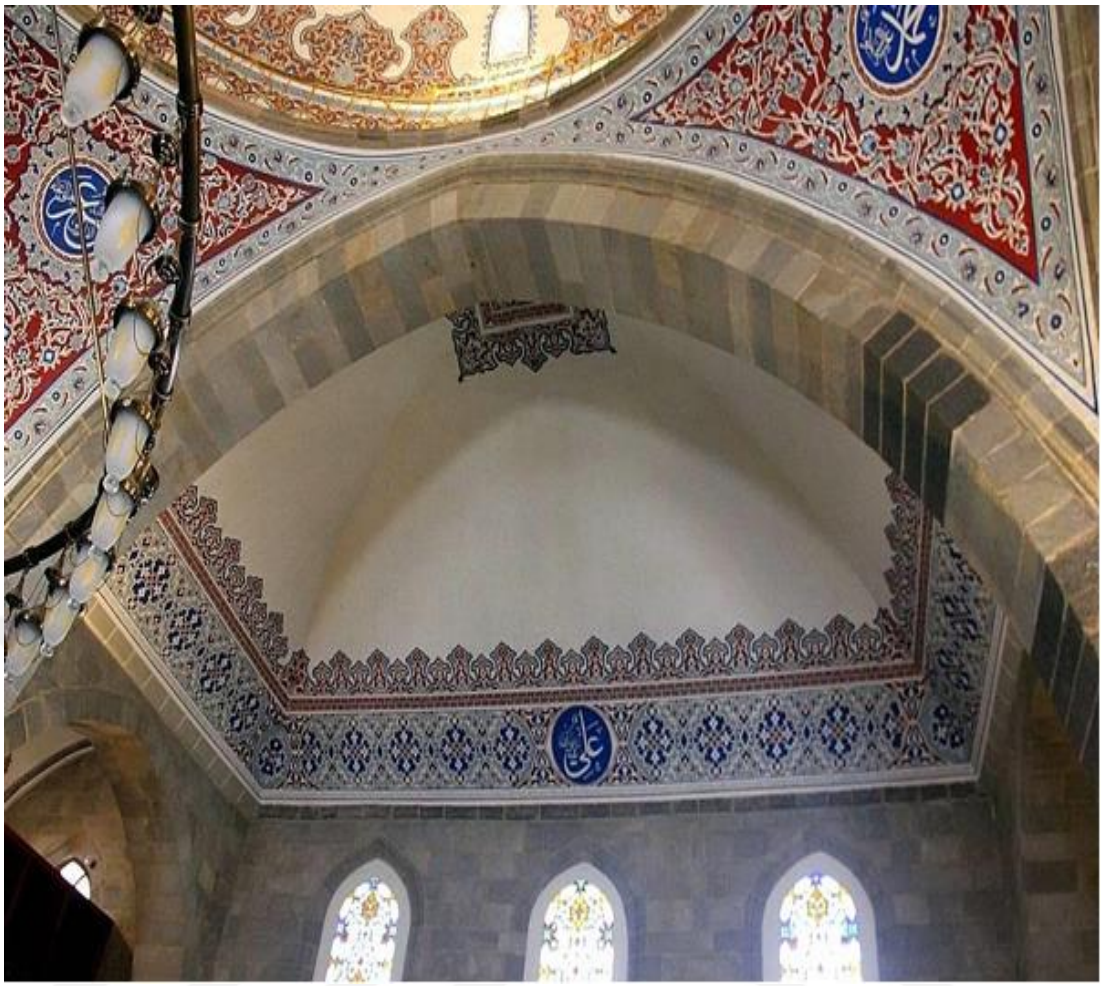

Resim 19. Lala Mustafa Paşa Camii, kubbe eteği süslemesi. YÖN BELİRT

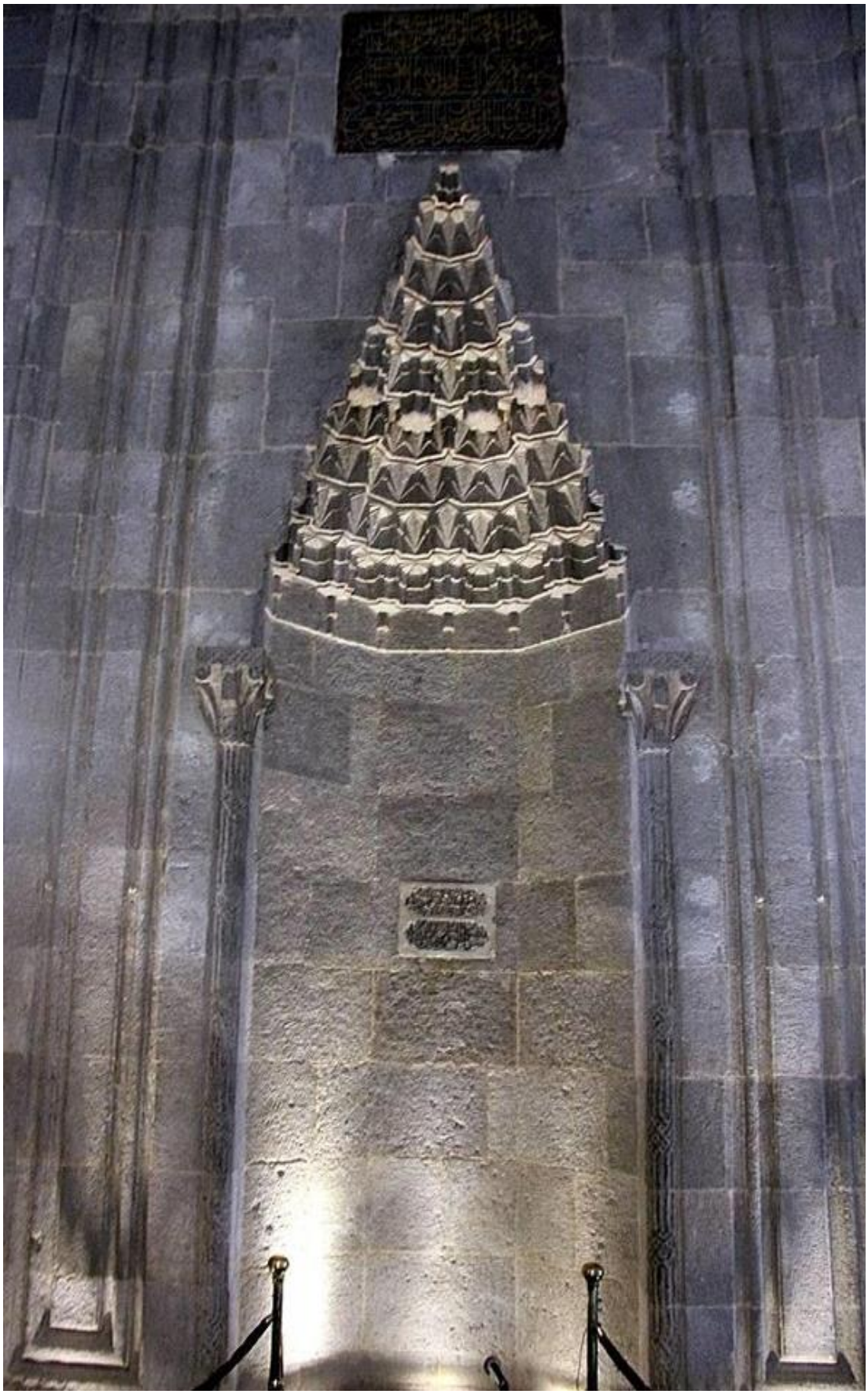

Resim 20. Lala Mustafa Paşa Cami'nin mihrabı.

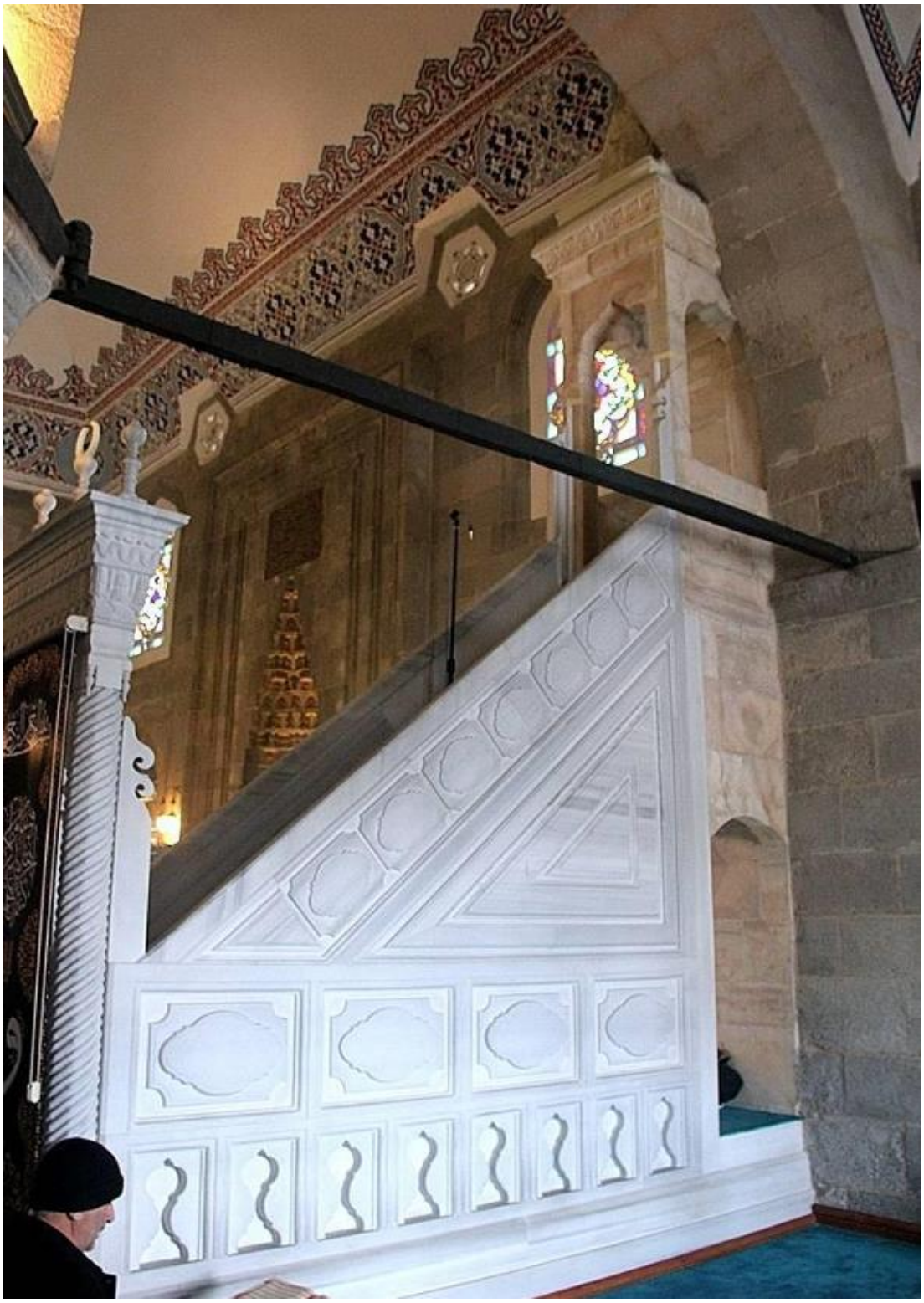

Resim 21. Lala Mustafa Paşa Camii minberi.

3.3. KATALOG 3

3.3.3. CENNETZADE CAMİİ

3.3.3.1. Yapının Yeri ve Konumu

Cennetzade Camii Erzurum'un Yakutiye merkez ilçesinde Yoncalık Mahallesi Taşambarlar karşısında yer almaktadır. Cennetzade Cami'nin sağ tarafında Üç Kümbetler ve Erzurum Müzesi yer almaktadır. Vakıf kayıtlarında Karacehennem cami olarak da geçmektedir (Konyalı, 1960: 199).

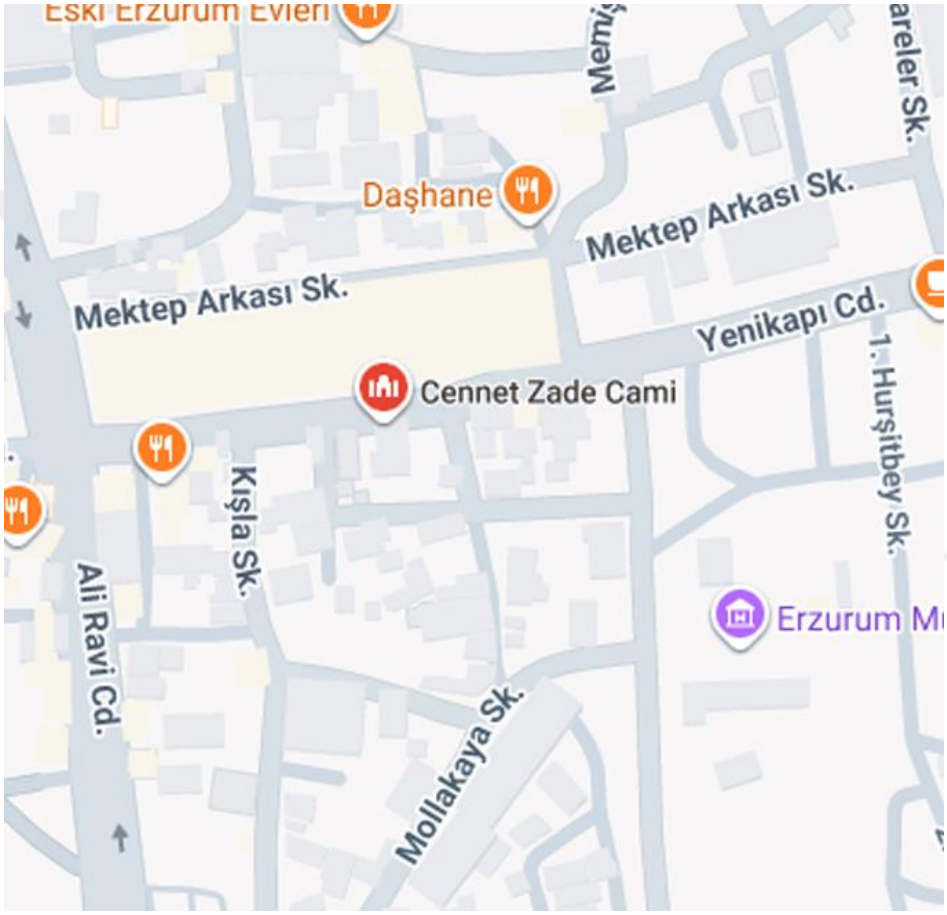

Harita 3. Erzurum Cennetzade Camii Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Kitabesi olmayan caminin 1785-1786 yılında İsmail Efendi tarafından inşa edildiği vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır (Komisyon, 2008: 38).

Resim 22. Cennetzade Camii kuzey cepheden son cemaat yeri görünümü.

Yapının Planı: Tek Kubbeli cami planlı olup dikdörtgen bir yapıya sahiptir. İçten tromplara oturan kubbe, dış taraftan ise iki kademeli kasnak üzerine oturtulmuştur. Kuzey bölümde üç gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Kubbeler dört taş sütun üzerine oturtulmuştur. Sütunlar gayet sadedir. Kuzey cephedeki giriş kapısı sivri kemerlidir. Kuzeybatı köşesinde minaresi yer almaktadır.

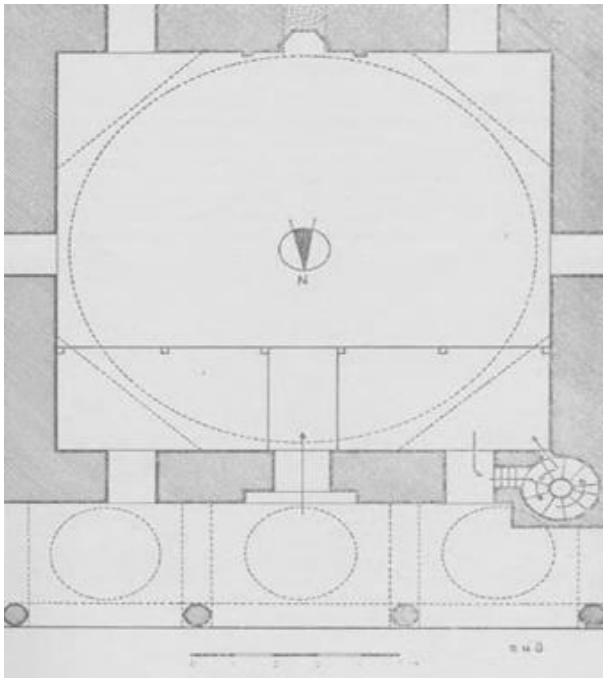

Plan 3. Cennetzade Cami'nin planı.

Malzeme ve Teknik: Cennetzade Cami'nde kuzey cephede kesme taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Kalan diğer cephelerde ise moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. İç bölümde yer alan mihrap kesme taştan yapılmıştır. Minber de ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

Cepheler: Büyük bir kubbe ana mekanı kaplamıştır. Üç gözlü son cemaat yeri kuzey cephede yer alıp üç kubbe ile kapatılmıştır. Üç gözlü kubbe dört taş sütun üzerine oturtulmuştur. Son cemaat yeri modern tarzda kapatılmıştır. Güney cephede altta iki tane dikdörtgen formlu pencere mevcuttur. Pencerelerin üzerinde ise yuvarlak formlu birer pencere vardır. Doğu ve Batı kısmında altlı üstlü birer pencere olup üst pencere yuvarlak formlu alt pencere ise dikdörtgen formludur.

Resim 23. Cennetzade Cami'nin batı cephesinden görünümü.

Caminin minberi ilk günden itibaren ayakta kalmıştır. Minber diğer cami minberlerinden giriş yeri olarak değişiklik gösterir. Minber kapısı olan yerin ilk günkü orijinalliğini yansıtır. Minberin kenarlarında çeşitli geometrik şekillerde mevcuttur. Çam ağacından yapılmıştır (Resim 23). Caminin mihrabı sonradan onarımlarla düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Mukarnas süslemesi olan mihrabın başka bir süslemesi yoktur (Resim 24). Kadınlar mahfili modern tarzda ahşap tekniklerle yapılmıştır. sekiz adet ahşap sütun üzerine yapılan mahfil sade bir yapısı vardır (Resim 25).

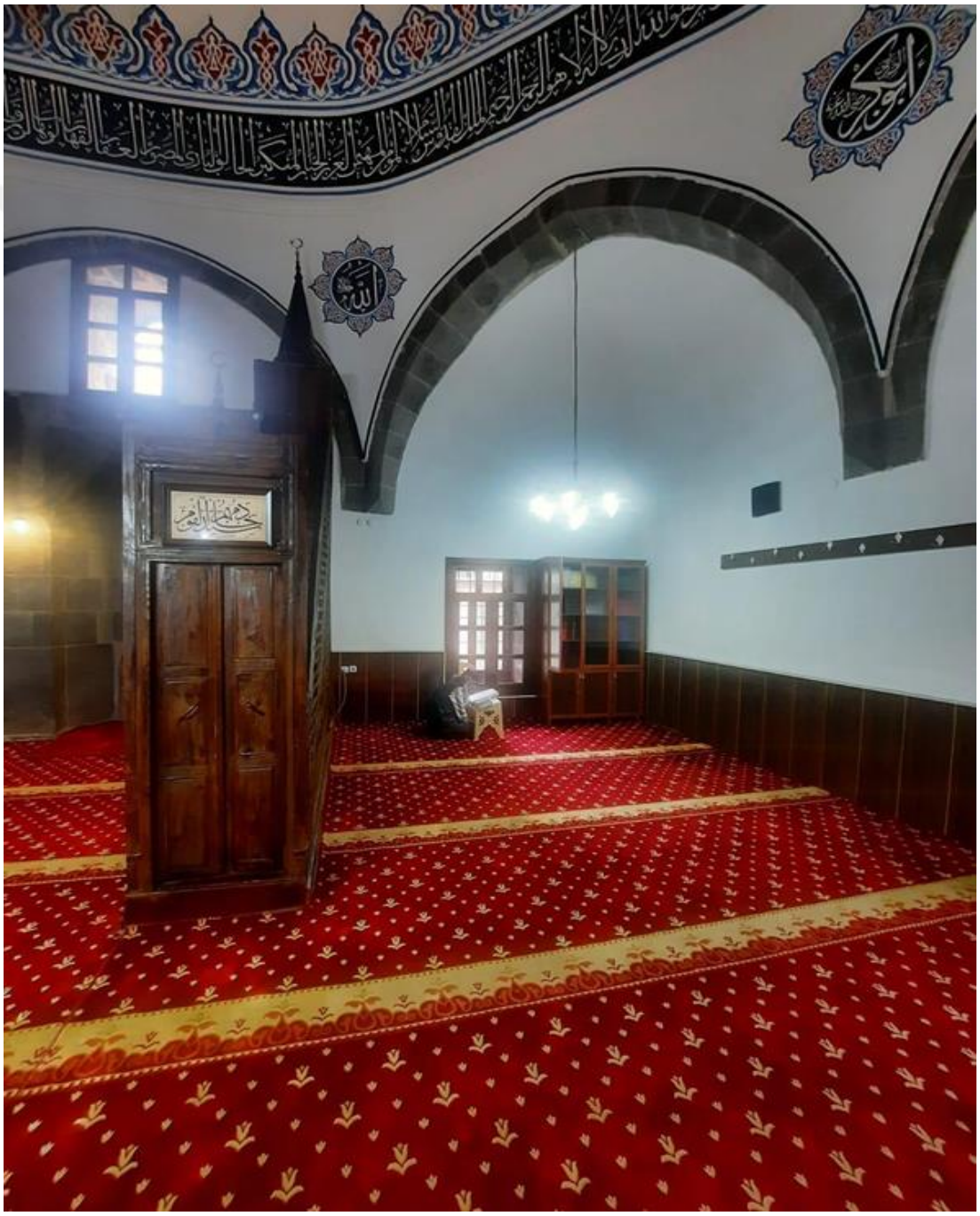

Resim 23. Cennetzade Cami'nin minberi.

Resim 24. Cennetzade Cami'nin mihrabı.

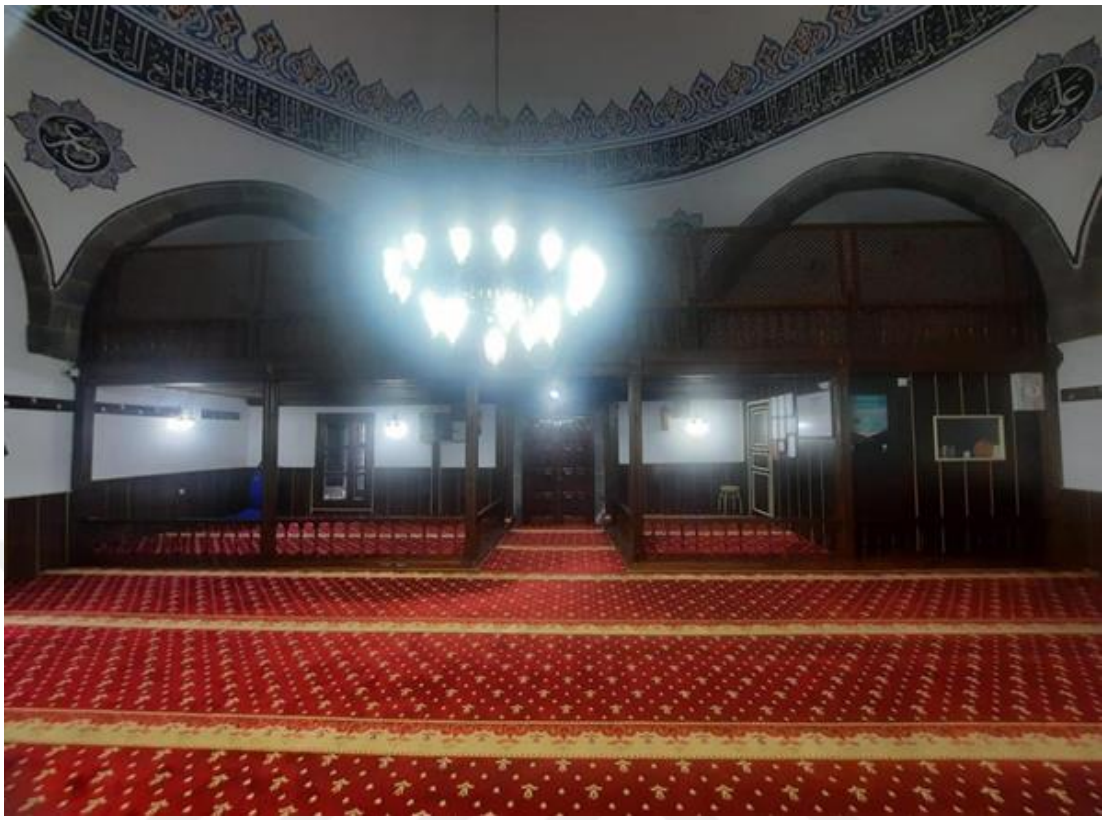

Resim 25. Cennetzade Cami'nin kadınlar mahfili.

Süsleme: Caminin yuvarlak kemerlerle bağlanan sütunları süssüz sade olup kare olanları basit mukarnaslıdır (Resim 26). Sonradan yapılan onarımlarla kalemişi süsleme yapılmıştır. Mahfil bölümü ahşaptan yapılıp sade bir görünüme sahiptir. Ahşap desteklemeler üzerinde küçük detaylı şekillerle süslemeler vardır. Vaiz yeri hemen 53 girişin sağında yer almaktadır. Camide bir adet vaiz odası olup cami girişinin hemen solundadır.

Resim 26. Cennetzade Cami'nin harim kısmı.

3.4. KATALOG 4

3.4.4. DERVİŞ AĞA CAMİİ

3.4.4.1. Yapının Yeri ve Konumu

Yapı, Erzurum merkez ilçesi Yakutiye'de Rabia Ana Mahallesinde Gülahmet caddesi üzerinde bulunmaktadır. Erzurum kalesinin hemen kuzeyinde olan cami Erzurum merkeze bağlanan uzun cadde üzerindedir. Caminin doğusunda Esvap Emin sokak batısında ise Cedit dere sokak bulunmaktadır (Komisyon, 2008: 39).

Harita 4. Erzurum Dervişağa Cami'nin Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Derviş Ağa Camii, 1718 yılında inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerinde kitabesi bulunmaktadır. Kitabe metni şu şekildedir:

Zehi el hac Derviş Ağa merhum Anın asarı hayrından bu cami

Perakende iken Vakf-ı Cidarı

Yed-i avni cedidin kıldı sati'

Zer-u sim bezl-i kudrele bu cayı

Ziya saldı cedidi oldu lami

Ki sahib-i tevliyet el hac

Müştak (Müderris) bin Abdirrahman nam vaki’

Görenler okurlar Barekallah

Hem ittiler sena küll-i sami

Tamam oldukta Yümni dedi tarih

İyü tamir olundu işbu cami’

Eser hame-i Mustafa el Kani

Sene 1261

Kitabede yazılana göre Abdurrahman oğlu Müderris Hacı Müştak 1261 yılında camiyi onarmıştır.

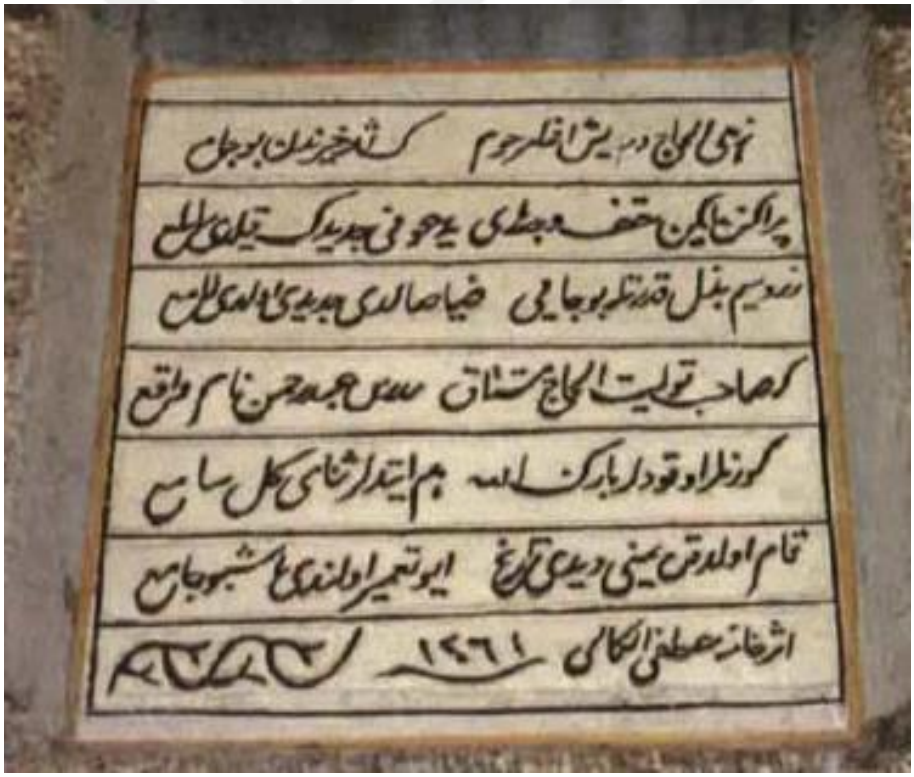

Resim 27. Derviş Ağa Camii kitabesi.

Yapının Planı: Tek Kubbeli cami planında olan Derviş Ağa Camii, kare şeklinde bir yapıya sahiptir. Cami girişi avludan sağlanan caminin ana giriş kapısı kuzey cephesinden sağlanmaktadır (Resim 28/29). Üç kubbeli son cemaat yeri mevcuttur. Son cemaat yeri dıştan eğimli bir çatıyla kaplanmıştır. Minaresi kuzeybatıda yer almaktadır.

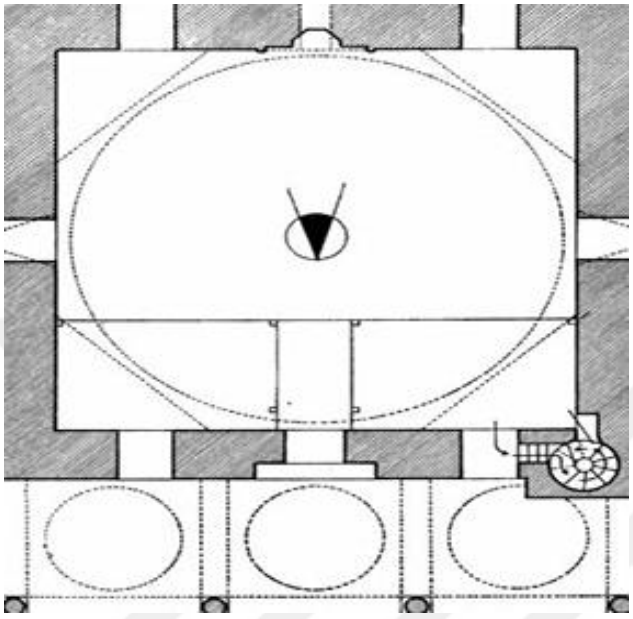

Plan 4. Derviş Ağa Camii Planı (Ünal, 1973: 67).

Resim 28. Derviş Ağa Camii kuzey tarafı ve son cemaat yerinin görünümü.

Cepheler: Cami girişi avludan sağlanmaktadır. Son cemaat yeri olan kuzey cephe modern tarzda kapatılmıştır. Son cemaat yerinde giriş kapısının sağında ve solunda dikdörtgen formlu iki adet pencere vardır. Güney cephede altta iki tane dikdörtgen formlu pencere üstte bir adet yuvarlak formlu pencere vardır. Doğu ve batı cephelerinde altlı üstlü birer adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır (Komisyon, 2008: 39).

Resim 29. Derviş Ağa Camii son cemaat yeri.

Malzeme ve Teknik: Caminin yapımında düzgün kesme taş ve moloz taş malzeme kullanılmıştır. Son cemaat yeri modern tarzda alüminyum malzeme ile çerçevelenerek 61 kapatılmıştır. Mahfil ve minberde ahşap malzeme kullanılmıştır. Mihrap ise taş malzemeden yapılmıştır.

İç Mekan: Caminin ana mekânı tromplu geçişlere sahip tek kubbe ile örtülüdür. Camide toplam 9 adet dikdörtgen formlu pencere vardır. Pencere üstlerinde kalem işi süsleme vardır. Ayrıca kubbe kasnağında kalemişi dualar yer almaktadır (Resim 30/31). Caminin mihrabı düzgün kesme taştan olup herhangi bir süslemeği örneği yoktur. Aynı şekilde sonradan koyulan minber ahşaptan olup sadece basit geometrik süslemelere sahiptir (Resim 32).

Resim 30. Derviş Ağa Cami'nin harim kısmı.

Resim 31. Derviş ağa Cami'nin kubbe kemerleri.

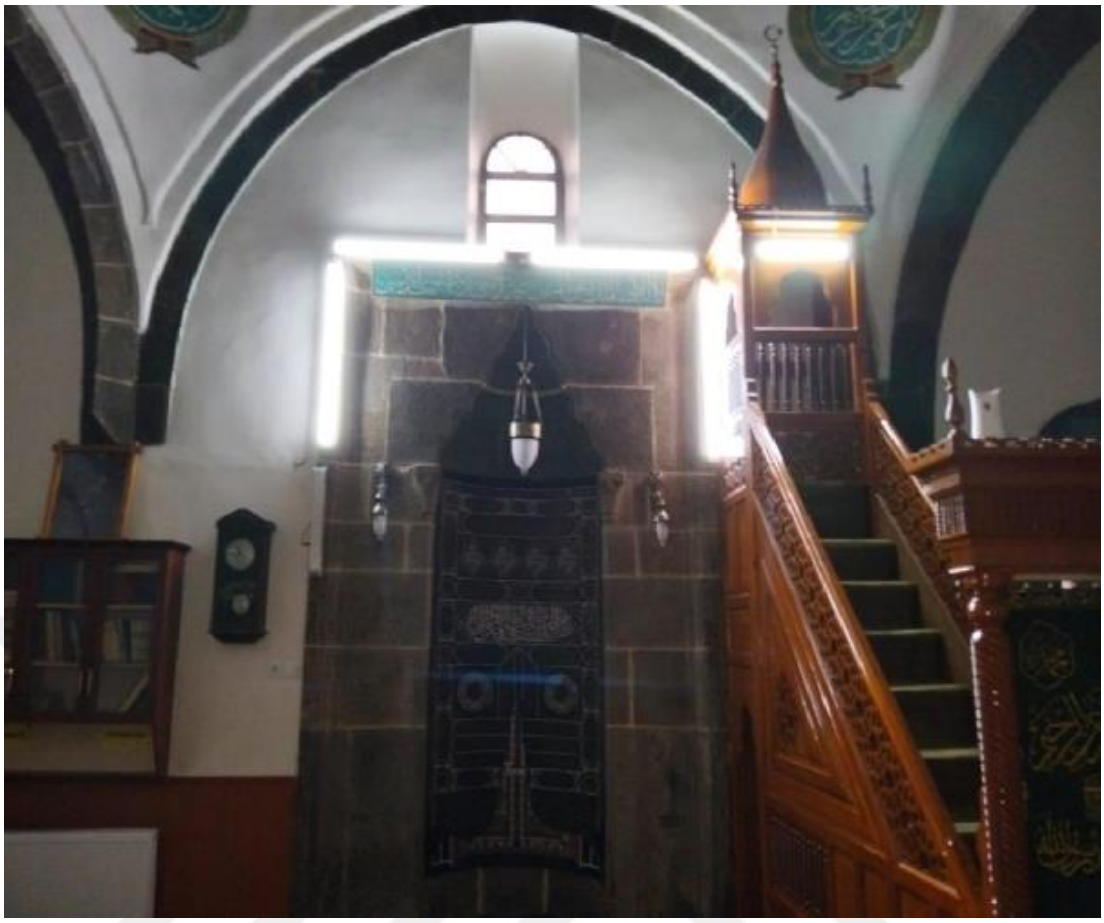

Resim 32. Derviş Ağa Cami'nin mihrap ve minberi.

3.5. KATALOG 5

3.5.5. İBRAHİM PAŞA CAMİİ

3.5.5.1. Yapının Yeri ve Konumu

İbrahim Paşa Camii, Erzurum'un Yakutiye ilçesinde İbrahim Paşa mahallesinde Hükümet Meydanı veya Cumhuriyet Meydanı olarak bilinen Taş Ambarlar ve Vilayet binasının arasında bulunmaktadır (Komisyon, 2008: 45).

Harita 5. Erzurum İbrahim Paşa Cami'nin Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Cami mihrabında bulunan kitabeye göre 1748 yılında inşa edilmiştir. Kitabe Şair Haşim tarafından yazılmıştır. Bu kitabeye göre:

Vezir-i Muhterem düstur-i Ekrem âsaf-ı a'zam

Semiyy-i pak-i İbrahim Edhem Hazret-i Paşa,

66 İdüp tercih dünya emri üzre fîkr-î ukbayı

Rızallah içün itdi bina bu cami-i ra'nâ

Riyadan hali yüz sür hâkine düş borya manend

Seni pak ide ta çarub-i afv-i Hazret-i Mevlâ

Müşerref Cami'ül Aksa gibi makbul ola ya Rab

Gele mizanda her bir sengi çün kûh-i sema-peyma

Görüp pâkize üslûbün dedi tarihini Haşim

Acep zibende tarh olmuş bu bir nev cami-i bâlâ

Talik hatla yazılan kitabe 43x64 cm ölçüsünde mermer üzerine yazılmıştır. 5 satır iki sütundan ibarettir (Resim 33).

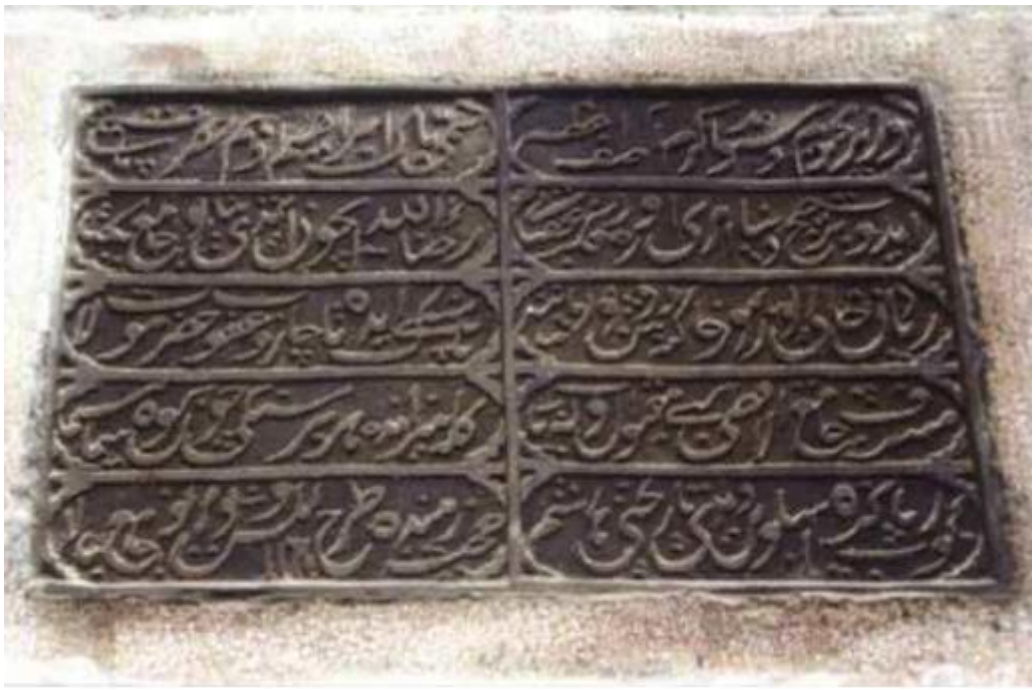

Resim 33. İbrahim Paşa Camii kitabesi.

Banisi: Kitabeye göre 1748 yılında İbrahim Edhem Paşa tarafından yapı inşa edilmiştir.

Yapının Planı: Camii kare planlı olup tek kubbeli bir yapıya sahiptir. Son cemaat yeri üç kubbe ile örtülüdür. Dört sütun ile birbirine bağlı olup mukarnas başlıklara sahiptir. Caminin minaresi kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Cami kapısı sivri kemerlidir. Caminin ana kubbesi tromplarla sekizgene dönüştürülen kasnağın üzerine oturtulmuştur. Minaresi kuzeybatı köşesinde yer almaktadır (Resim 34).

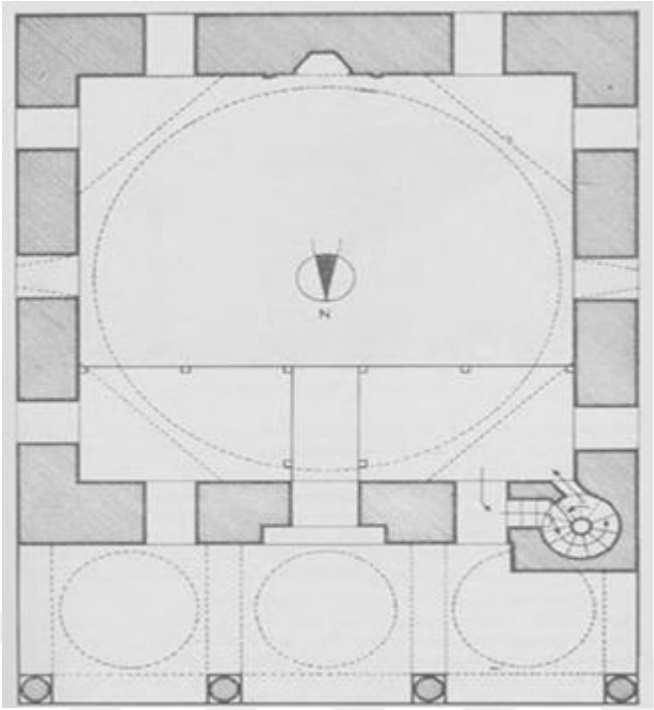

Plan 5. İbrahim Paşa Camii planı (Ünal, 1973: 75).

Resim 34. İbrahim Paşa Cami'nin kuzeybatı köşesinden uzak görünümü.

Malzeme ve Teknik: Düzgün kesme taştan inşa edilen caminin diğer camilerden farklı olarak ön duvarları kırmızı renklerde olup diğer cephelerde ki taşların rengi gridir. Ön cephe hariç diğer cephelerde cami duvarlarının tam ortasına denk gelecek şekilde kuşak şeklinde farklı taş işçiliği görülmektedir (Resim 36/37/38). Cami içerisinde mahfil ve minber kısmında ahşap işçiliği görülmektedir.

Cepheler: Caminin kuzey cephesi olan son cemaat yeri dört taş sütun üzerine üç kubbeden oluşmaktadır. Son cemaat yeri sade bir yapıdan oluşup modern tarzda camla kapatılmıştır. Girişin iki yanında dikdörtgen formlu iki pencere vardır. Caminin doğu ve batı cephelerinde alt tarafta dikdörtgen formlu üçer pencere yer almaktadır (Resim 35). Üstte ise yuvarlak formlu birer adet pencere bulunmaktadır. Güney cephesinde de aynı şekilde altta dikdörtgen formlu üstte yuvarlak formlu bir adet pencere vardır (Komisyon, 2008: 45).

Resim 35. İbrahim Paşa Camisi'nin kuzeybatı köşesinden yakın görünümü.

Resim 36. İbrahim Paşa Camisi'nin ortasından geçen kuşak görünümü.

Resim 37. İbrahim Paşa Camisi'nin ortasından geçen güney tarafta ki kuşak görünümü.

Resim 38. İbrahim Paşa Cami'nin ortasından geçen doğu tarafta ki kuşak görünümü.

İç Mekan: İbrahim Paşa Cami'nin kubbe sekizgen bir kasnak üzerine inşa edilmiştir. Mahfil kısmı ahşap desteklemelerle iki kat şeklinde yapılmıştır. Mihrap düzgün kesme taşlarla oluşturulmuştur. Minber 20. yüzyıla ait olup ahşap işçiliği görülmektedir. Minber de aynı zamanda bir kapı da mevcuttur. Kadınlar mahfili de orijinal olmayıp sonradan koyulmuştur. İki katlı yapıda olan mahfil sade bir görünüme sahiptir (Resim 40).

Resim 39. İbrahim Paşa Camii mihrap ve minberi.

Resim 40. İbrahim Paşa Camii kadınlar mahfili.

Süsleme: Erzurum İbrahim Paşa Cami'sinin son cemaat yeri sütunlarının başlıkları incelendiğinde mukarnas süslemesi olduğu gözlenmiştir (Resim 41). İbrahim Paşa Cami'sini saran tek kubbenin paçalıklarında ayet şeridi vardır. Sekizgen kasnak üzerine örtülü olan kubbede farklı bir süsleme örneği yoktur. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır. Minber de ise ahşap işçiliği vardır (Komisyon, 2008: 46).

Resim 41. İbrahim Paşa Camii son cemaat yeri.

3.6. KATALOG 6

3.6.6. MURAT PAŞA CAMİİ

3.6.6.1. Yapının Yeri ve Konumu

Yapı, Erzurum'un Yakutiye ilçesinde Ömer Nasuhi Bilmen Mahallesinde Şehit Batıkan Avcı Caddesi üzerinde yer almaktadır (Resim 42). Şehrin kuzey bölgesinde bulunan cami şehrin merkezine uzak bir konumda yer almaktadır (Harita 6).

Harita 6. Erzurum Murat Paşa Cami'nin Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Külliye olarak yapılan Murat Paşa Cami'nin kitabesine göre cami 1573 yılında inşa edilmiştir (Resim 42). Bu kitabeye göre:

Selamünaleyküm tubtm fethuluha halidine ammere haze'l-mescideş-şerif vel camie'l münif fi eyyami saltanati Kahraman-il kurum ve hakan el arab vel acem ver rum es sultan Selim bin Süleyman Han halledallahu hilafetehu ila ahirid devran El emir el kebir Murad Paşa yasserallahu ma yeşa fi tarihi tekabbellahu anhu bi kabulin haenin fi seneti ihda ve semanin ve tisimietin 981.

Anlamı: Bu mescidi Şerifi ve cami-i münifi ulların kahramanı Arap Acem ve Rumun hakanı Süleyman Han oğlu Sultan Selim'in Allah hilafetini kıyamet gününe kadar daim ve baki eylesin. Saltanat günlerinde büyük Emir Murat Paşa allah istediğini kolay kılsın- Allah bunu kendisinden hüsnü kabul ile kabul buyursun. 981 yılında yaptı.

Resim 42. Murat Paşa Cami'nin kitabesi.

Banisi: Kuyucu Murad Paşa tarafından yaptırılmıştır. İlhanlılar döneminde inşa edilen Ahmediye medresesinin hemen yanındadır.

Resim 43. Murat Paşa Camii kuzey tarafından görünümü.

Yapının Planı: Murat Paşa Camii tek kubbeli cami planlı olup kare bir yapıya sahiptir. Kuzeyde bulunan son cemaat yeri beş gözlüdür. Son cemaat yerinde mukarnas başlıklı sütunlar mevcuttur. Kubbe içlerinde bitkisel motifler mevcuttur. Caminin her yönünde sivri kemerli pencereleri bulunmaktadır. Harim kısmı tek kubbe ile örtülü olup kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır. Harim kısmının kuzeyinde mahfil bulunmaktadır. Caminin batısında ise Ahe Hatun ait bir türbe bulunmaktadır.

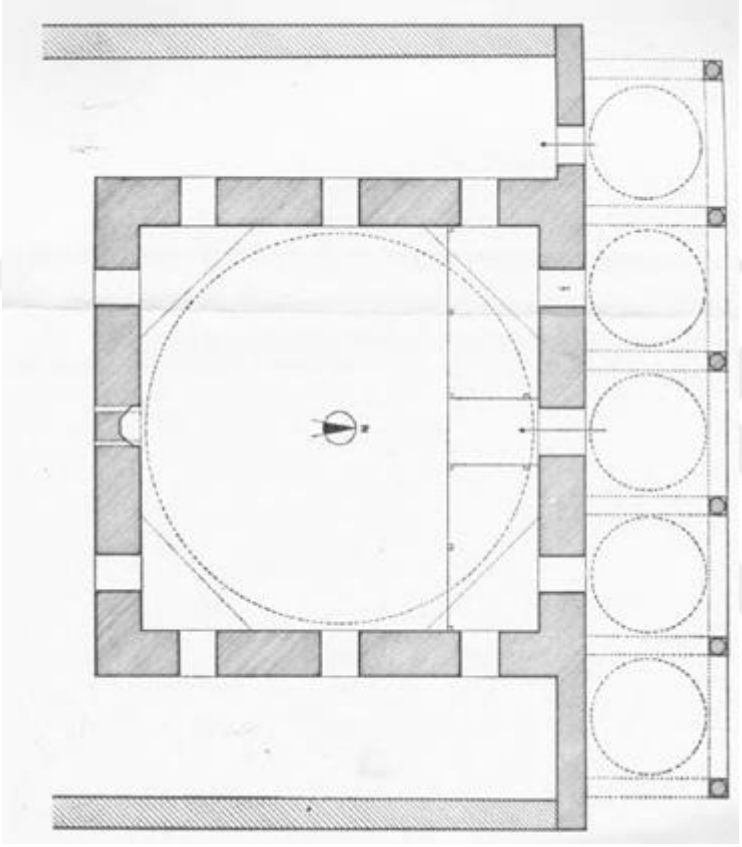

Plan 6. Murat Paşa Cami'nin planı.

Malzeme ve Teknik: Murat Paşa Cami'nde dış duvarlarda düzgün kesme taş kullanılmıştır. İç bölümde ise mahfil ve minber ahşap malzeme kullanılmıştır. Mihrapta ise düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Cepheler: Murat Paşa Caminin giriş yeri olan son cemaat yeri beş gözlüdür. Son cemaat yerinde giriş kapısının her iki tarafında birer adet dikdörtgen formlu pencere vardır. Mukarnas başlıklı sütunlar son cemaat yerindedir (Resim 44). Güney tarafında alt taraftaki pencerelerin yanı sıra üst tarafta da yuvarlak kemerli iki pencere vardır. Doğu ve batı cephelerinde ise altta sivri kemer alınlıklı üç adet, üst kısımda ise birer adet yuvarlak alınlık pencere vardır (Komisyon, 2008: 51).

Resim 44. Murat Paşa Camii son cemaat yeri görünümü.

İç Mekan: Murat Paşa Camii mahfil yeri cami girişinde iki kat olacak şekilde yer almaktadır. Kadınların namaz kılması için ayrılan mahfil bölümü ahşap desteklemelerle sağlanmıştır (Resim 45). Mihrap kesme taştan olup beş köşeli ve mukarnas kavsarılıdır. Minber sonradan koyulma olup ahşaptan yapılmıştır(Resim 46).

Resim 45. Murat Paşa Cami'nin mahfil bölümü.

Süsleme: Murat Paşa Camii, son cemaat yeri mukarnas başlıklara sahiptir. Kubbelerin içinde bitkisel motifli işlemeler muntazam şekilde işlenmiştir. Murat Paşa Camii, kubbe geçişleri tromplarla sağlanmıştır. Kubbe kasnağında şerit halinde mukarnas dizisi yer almaktadır. Mihrap kesme taştan oluşup köşeli ve mukarnas kavsaralıdır. Minber sonradan koyulma ahşaptan yapılmış herhangi bir süslemesi yoktur. Kubbe eteğinde Allahın isimleri kubbe göbeğinde ise ayetler yazılıdır.

Resim 46. Murat Paşa Camii minber, mahfil ve iç görünümü.

3.7. KATALOG

3.7.7. BOYAHANE CAMİİ

3.7.7.1. Yapının Yeri ve Konumu

Boyahane Camii, Erzurum'un Yakutiye Merkez İlçesi Lalapaşa mahallesinde bulunmaktadır. Şehrin kuzeydoğusunda bulunan cami Erzurum kalesinin batısında yer almaktadır (Harita 7). Karşısında cennet çeşmesi bulunmaktadır. Boyahane Cami aslında hamam olup sonradan camiye çevrilmiştir. Çifte hamam olarak inşa edilen yapının kadınlar kısmının soyunmalık bölümü sonradan camiye çevrilmiştir (Ünal, 1973:55).

Harita 7. Erzurum Boyahane Cami'nin Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Boyahane Camii 1566 yılında inşa edilmiştir. Mihrap üzerinde bulunan kitabede caminin öncesi hamam olduğu ve daha sonra camiye dönüştürüldüğü yazmaktadır (Resim 63). Kitabe metni ise şöyledir:

Sâiu hayrâti'l- vâfıyât İlyas Ağâ

Bunu cami eyleyup çekti emek

Badehu hazf-ı harf-i alîle dedi"

Pâyidâr olsun binasını haşre dek Sene 1030 Ali 82

Anlamı: Çok hayır işlemeye gayretli İlyas Ağa, emek çekip burasını cami yaptı. Pa'daki illet harfini dedi: haşre kadar binası kaim olsun. Sene 1030/1621, ketebe (imza) Ali.

Resim 47. Boyahane Camii kitabesi.

Banisi: Yapı, Erzurum valisi Emin Paşa tarafından hamam olarak yaptırılan bina İlyas Ağa tarafından camiye çevrilmiştir.

Yapının Planı: Tek kubbeli cami planında olan yapı kare bir yapıya sahiptir. Son cemaat yeri yoktur. Buna istinaden kapı önünde üstü kapalı küçük bir mekan eklenmiştir. Beden duvarları üzerinde yer alan kubbeye tromplarla geçiş sağlanmıştır. Kubbesi tuğla örülüdür. Tuğla üstüne dıştan kurşun ile kaplama sağlanmıştır. Hamamdan camiye çevrildiği sırada kubbe eteklerine pencereler açılmıştır (Plan 7).

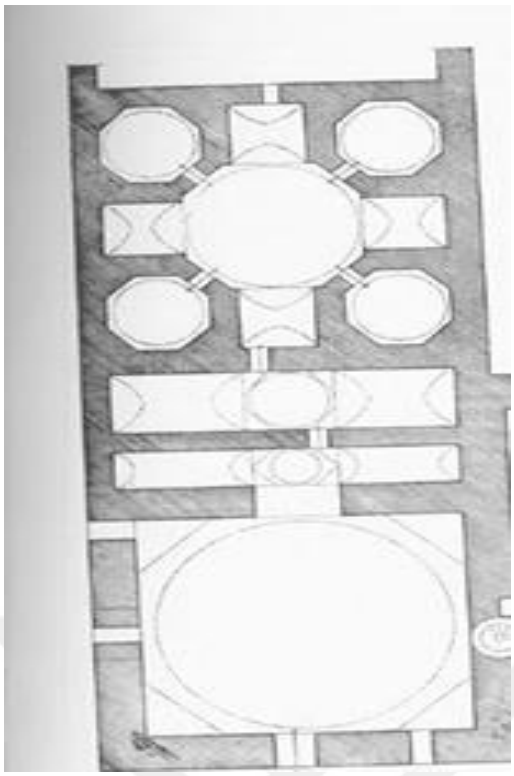

Plan 7. Boyahane Camii Planı (Ünal, 1973:59).

Cepheler: Yapının girişi batı cephesinden olup son cemaat yeri bulunmamaktadır. Basık kemerli bir kapısı olup yapı olarak küçüktür. Doğu kısmında mihrabın hemen kenarlarında dikdörtgen formlu iki adet pencere vardır. Kuzey ve güney cephelerde ise birer adet dikdörtgen formlu penceresi vardır (Resim 48/49).

Malzeme ve Teknik: Yapının dış duvarları düzgün kesme taştan yapılmıştır. Kubbesi ise tuğlalarla örülü olup kurşunla kaplanmıştır. Hamamdan camiye dönüştürülen caminin duvarlarında ki taşların boyutları diğer camilerin duvarlarında ki taşların boyutlarına oranla daha küçük bir yapıya sahiptir. Mahfil ve minberde ahşap malzeme kullanılmıştır. Mihrapta ise düzgün kesme taş malzeme işçiliği vardır (Komisyon, 2008: 33).

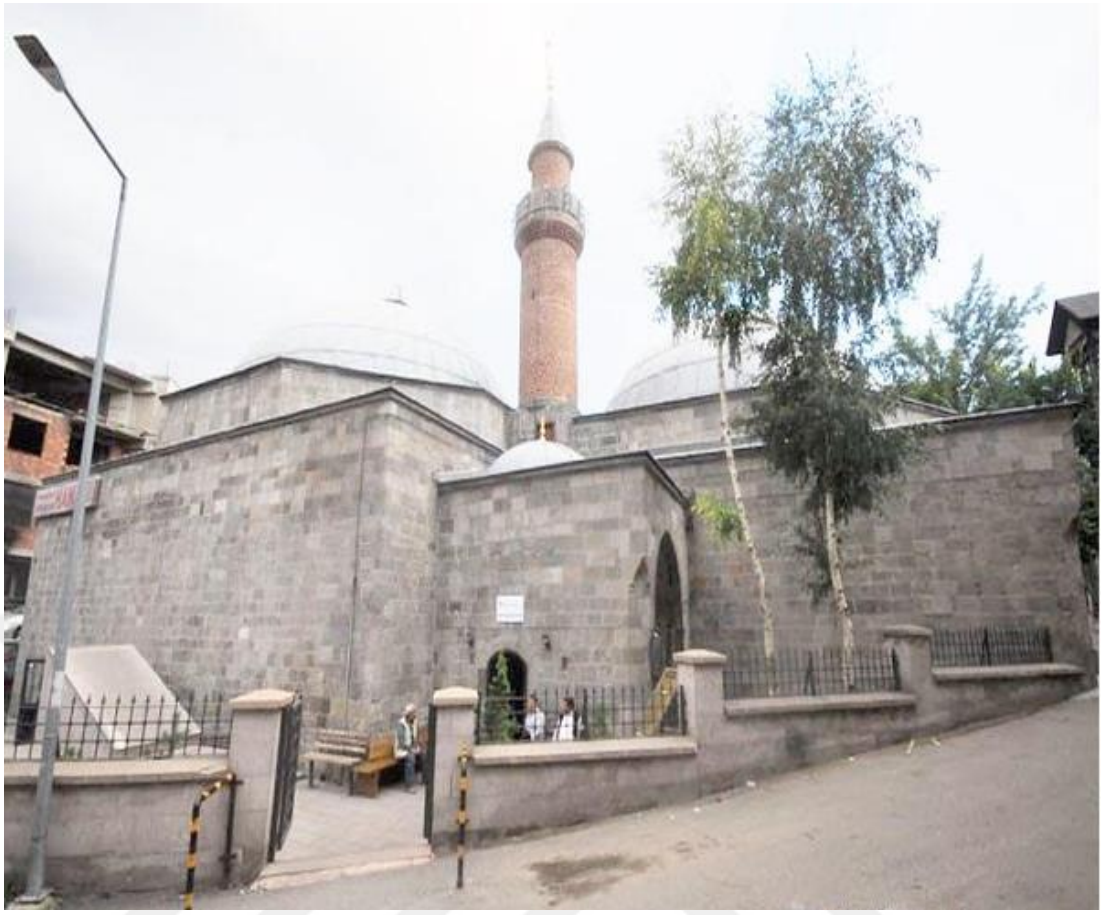

Resim 48. Boyahane Camii batıdan görünümü.

Resim 49. Boyahane Camii güneybatıdan görünümü.

İç Mekan: Caminin son cemaat yeri yoktur. Sonradan yapılma minber ve mahfil kısmında ahşap malzemeden faydalanılmıştır. Harim kısmı diğer camilere oranla küçüktür (Resim 50).

Süsleme: İç mekanda kullanılan ahşap malzemelerde süsleme örneği kullanılmamıştır. Mihrap kısmında düzgün kesme taş kullanılıp mukarnas süslemesi vardır (Resim 50). Etrafında 85 86 ince silmeler mevcuttur. Kubbe eteklerinde şerit şeklinde kalem işi süsleme yapılmıştır. Kubbe geçişleri ise tromplarla sağlanmıştır.

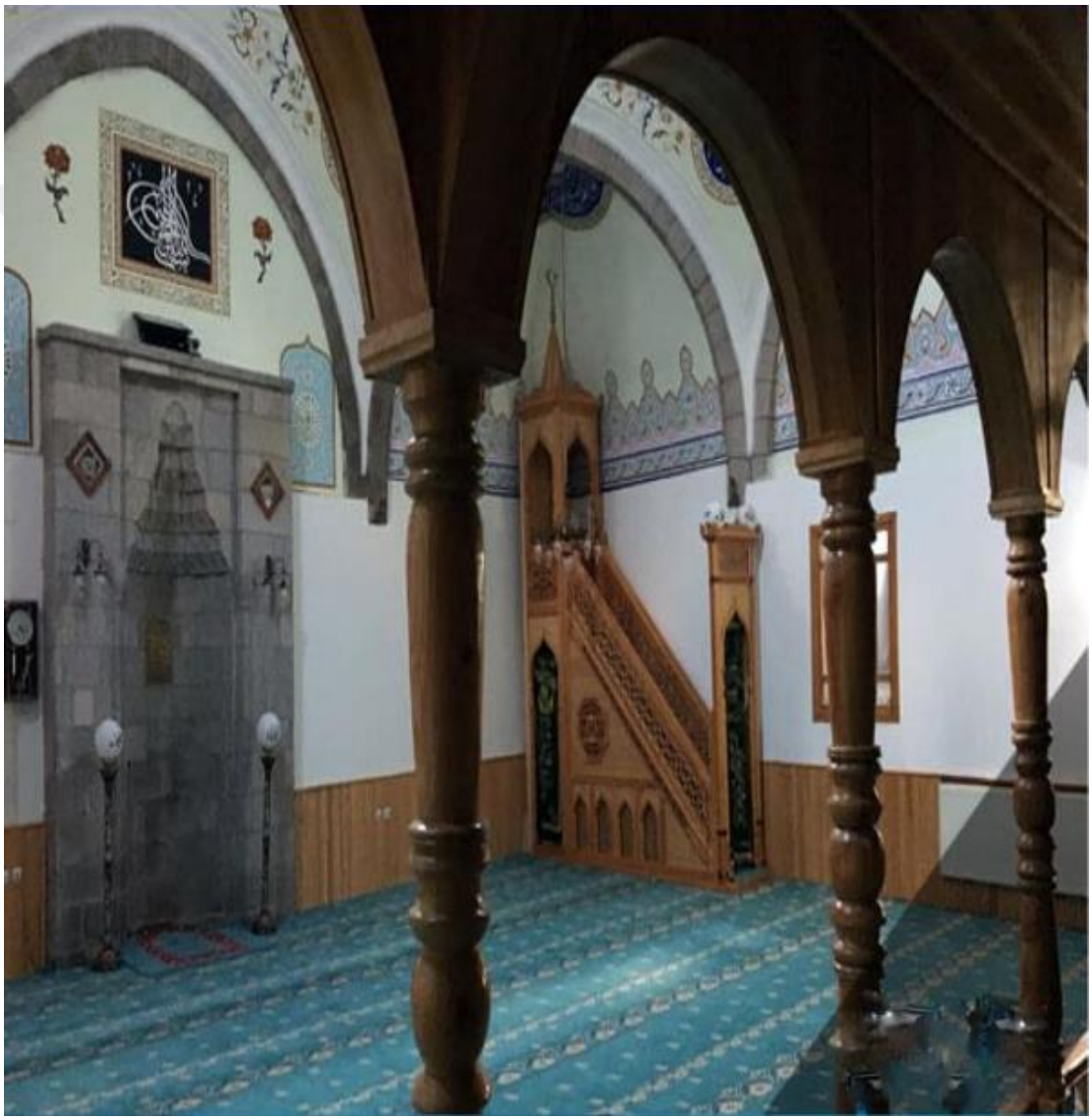

Resim 50. Boyahane Camii harim kısmı.

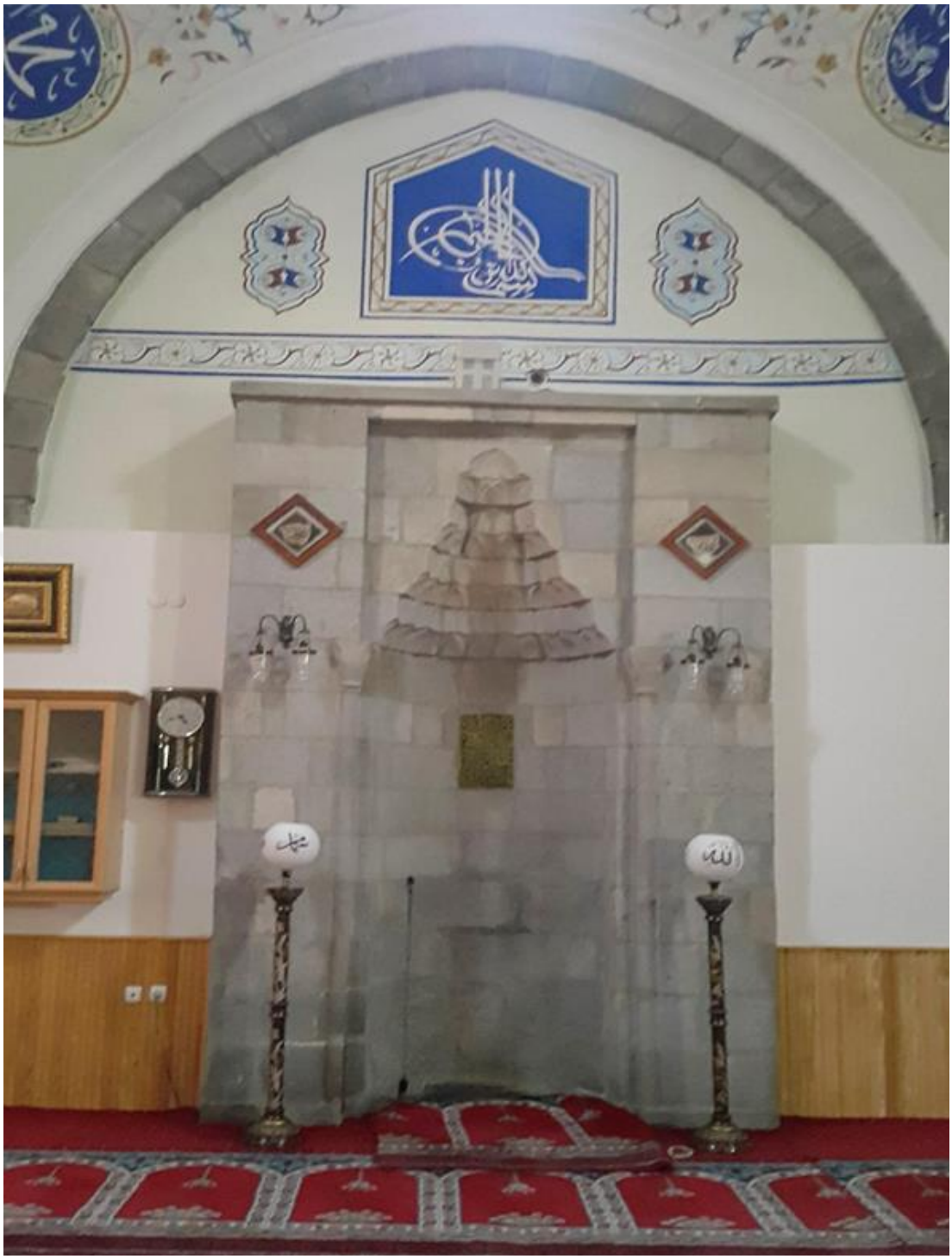

Resim 50. Boyahane Camii mihrabı.

3.8. KATALOG

3.8.8. CAFERİYE CAMİİ

3.8.8.1. Yapının Yeri ve Konumu

Caferiye Camii, Erzurum'un merkez ilçesi olan Yakutiye de Caferiye mahallesinde meşhur Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer almaktadır (Harita 8). Hemen Erzurum kalesinin güneybatısında yer almaktadır. Aynı zamanda cami şehir merkezine yakın bir konumda yer almaktadır (Komisyon, 2008: 36).

Harita 8. Erzurum Caferiye Cami'nin Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Yapı, 1645 yılında inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerinde beş satırlık kitabesi bulunmaktadır (Resim 51). Bu kitabeye göre:

1-Rabbena takabbel minna haze'l cami'eş şerif-el mescidel münife bi kabulin haenin bi fadlike'l amimi ummere fi asri

2-Sultanil berreyni ve hakanil Bahreyni hadimil Haremeyn eş şerifeyn es sultan ibn sultan sultan

3-İbrahim Han min nesli ali Osman edamallahu saltanetehu ila yevmil mizan ve bena hasbeten Lillah ve taleben

4-Li merdatihi ehkau külli men ahker el hac Cafer bin Ebibekr mukatea-i hazine-i Erzurum gaferallahu lehu

5-Velivalideyhi ve ecdadihi vel müslimine ecmain bi hürmeti seyiidil mürselin littarihi takabellahu el-celil anhu bi kabulin haseni sene 1055.

Anlamı: Rabbimiz bizden bu cami şerifi ve mescid-i münifi am olan fazlınla hüsnü kabul eyle. Bunu iki karanın sultanı, iki denizin hakanı, Sultan İbrahim Han asrında Allah saltanatını kıyamete kadar daim etsin. Arz-ı Rum (Erzurum) hazinesi mukataası hakirlerin en hakiri Ebubekir oğlu hacı Cafer, Allah yolunda Allah'ın rızasını talep için mamur etti ve yaptı. Allah peygamberlerin efendisinin hürmetine kendisine, anasına ve babasına, dedelerine ve bütün Müslümanlara rahmet etsin. Şu tarih içindir (Celil olan allah bunu hüsn-ü kabul ile kabul eyle sene 1055).

Resim 51. Caferiye Camii kitabesi.

Banisi: Dönemin Erzurum Hazinesi mukataa memuru olan Ebubekiroğlu Hacı Cafer tarafından yaptırılmıştır. Cami ilk başta külliye olarak inşa edilse de günümüze sadece bir odası gelmiştir (Komisyon, 2008: 37).

Resim 52. Caferiye Camii uzaktan görünümü.

Yapının Planı: Caferiye Camii, Tek Kubbeli cami planlılarından olup kare şeklinde bir yapıya sahiptir. Üç gözlü son cemaat yeri mevcuttur. Son cemaat yerinde yuvarlak sütunlar var olup mukarnas başlıklara da sahiptir. Caminin doğu bölgesinde mezarlar bulunmaktadır. Girişi kuzeyde olan caminin minaresi de kuzeydoğuda yer almaktadır. Kubbe tromplara oturmuş şekilde inşa edilmiştir. Külliye olarak inşa edilen yapının günümüze kadar sadece doğu duvarında kalan bir odası gelmiştir (Resim 52.

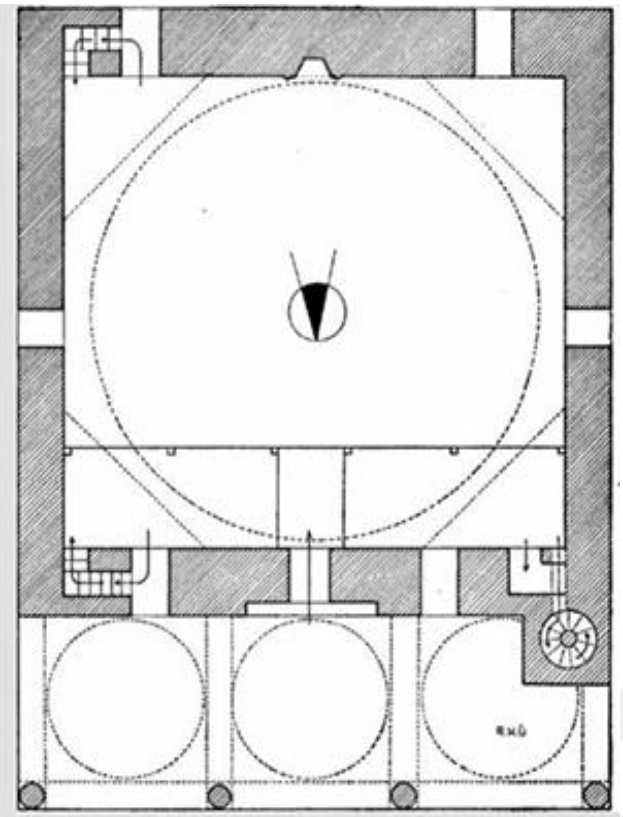

Plan 8. Caferiye Camii Planı (Ünal, 1973: 62).

Malzeme ve Teknik: Yapının beden duvarlarında düzgün kesme taş ve atkı taş kullanılmıştır. Moloz taş malzemeden de faydalanılmıştır. Mihrap düzgün kesme taşla yapılmış olup mahfil ve minberde ahşap malzeme kullanılmıştır.

Cepheler: Yapının son cemaat yeri kuzeyde olup giriş kapısı da buradadır. Giriş kapısının her iki yanında da dikdörtgen formlu iki pencere vardır. Bu pencereler sivri kemerli alınlıklara sahiptir (Resim53). Güney cephesinde dikdörtgen formlu altta ve üstte iki pencere mevcuttur (Resim 54). Doğu ve batı cephelerinde ise altta ikişer adet dikdörtgen formlu iki adet pencere vardır. Üstte ise yuvarlak formlu birer adet pencere mevcuttur (Komisyon, 2008: 37).

Resim 53. Caferiye Cami'nin kuzeyden görünüşü.

Resim 54. Caferiye Cami'nin güneyden görünüşü.

İç mekan: Caminin içerisi sade bir yapıdan oluşmaktadır. İki katlı ahşap bir mahfil vardır (Resim 57). Minber bazı onarım ve tadilatlar geçirse de orijinalliğini korumaktadır. Geometrik geçmeli bir kapıya sahiptir. Mihrap ise düzgün kesme taş malzemeden yapılmıştır. Mukarnas kavsara dikdörtgen çerçeve içerisinde yerleştirilmiş ve zar başlıklı sütunlara oturtulmuştur. Mihrapta bulunan mukarnas kavsaranın üstünde ve altında mihrap kitabeleri vardır (Resim 55).

Süsleme: Yapı içerisinde süsleme örneklerine pek yoktur. Diğer camilere istinaden kubbe kasnağında çeşitli bitkisel bezemeli süslemeler vardır (Resim 56. Mihrapta mukarnas kavsara süslemesi vardır. Mihrap üzerinde iki tane kitabe mevcuttur. Bu kitabelerde bazı dualar yer almaktadır. Kalemişi bezemeler mevcuttur.

Resim 55. Caferiye Cami'nin mihrap ve minberi.

Resim 56. Caferiye Cami'nin kubbe kısmından bir görünümü.

Resim 57. Caferiye Cami'nin mahfili.

3.9. KATALOG

3.9.9. PERVİZOĞLU CAMİİ

3.9.9.1. Yapının Yeri ve Konumu

Pervizoğlu Camii, Erzurum'un Mirza Mehmet Mahallesinde Ayazpaşa Caddesinde bulunmaktadır (Harita 9). Erzurum merkezinin kuzeydoğu bölgesinde yer alan cami merkeze yakın bir konumdadır (Komisyon, 2008: 55).

Harita 9. Erzurum Pervizoğlu Cami'nin Konumu (www.google.com.tr/maps) adresinden 12.08.2025 tarihinde alınmıştır.

İnşa Tarihi ve Kitabesi: Camiye ait 1128 H. -1715 M. tarihli vakfiyeye göre Pervizoğlu Hacı Mehmet'in bu yıllarda inşa ettirdiği bilinmektedir (Konyalı, 1960: 97).

Resim 58. Pervizoğlu Cami'nin kuzeydoğu tarafından görünümü.

Yapının Planı: Tek kubbeli cami planında olup kare bir yapıya sahiptir. Diğer camilere oranla daha küçük bir boyutu vardır (Resim 58). Kuzey cephede üç gözlü son cemaat yeri vardır. Üzeri modern tarzda sacla kapatılmıştır (Resim 59). Kuzeybatı köşesinde caminin beden duvarları üzerinde minaresi bulunmaktadır. Doğusunda L şeklinde planlanmış medrese odaları yer almaktadır (Plan 9).

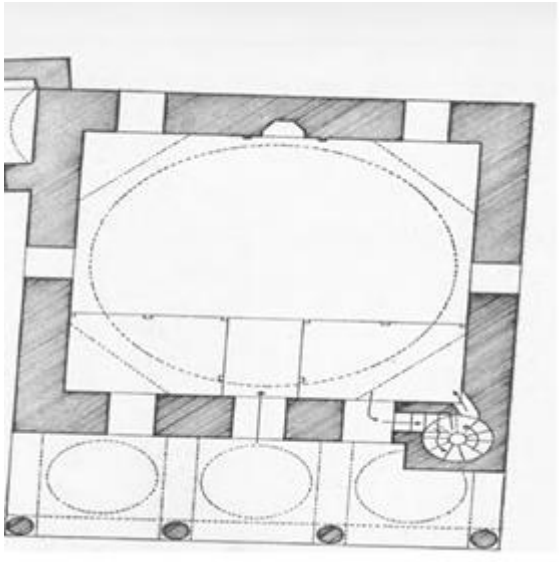

Plan 9. Pervizoğlu Camii Planı (Ünal, 1973: 66).

Resim 59. Pervizoğlu Cami'nin kuzey tarafından görünümü.

Malzeme ve Teknik: Caminin beden duvarları düzgün kesme taş ile yapılmıştır. Bazı bölümlerinde ise moloz yığma taş kullanılmıştır(Resim 60). Büyük boyutlu bazalt kesme taş kullanıldığı yerlerde vardır. Kubbe kısmında ise tuğla kullanıldığı yerler de vardır. İç bölümde orijinal olan minber de ahşap malzeme kullanılmıştır. Mihrap düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir.

Resim 60. Pervizoğlu Cami'nin batı tarafından görünümü.

Cepheler: Kuzey cephede giriş kapısı olup son cemaat yeri de burada bulunmaktadır. Kuzey cephede dikdörtgen formlu birer adet pencere vardır. Güney cephede de aynı şekilde dikdörtgen formlu birer adet pencere vardır. Doğu ve batı cephede altta birer adet dikdörtgen formlu pencere üstte birer adet yuvarlak formlu pencere mevcuttur.

İç Mekan: Caminin son cemaat yeri alüminyum malzeme ile kapatılmıştır. Mihrap taş malzemeden yapılmıştır. Minber ise orijinal yapısını korusa da modern tarz da onarım görmüştür (Resim 61). Mahfil kısmı iki katlı olup ahşap malzemeden oluşmuştur (Resim 62). Kare alanda tromplar üzerine oturtulmuş kubbesi mevcuttur. Dört yönde de sivri sağır kemerler de vardır.

Resim 61. Pervizoğlu Cami'nin mihrabı.

Resim 62. Pervizoğlu Cami'nin mahfilden bir görünüm.

Süsleme: Pervizoğlu Cami'nin içerisi gayet sade olup mekan tromplar üzerine oturtulmuştur. Camide süslemeye dair fazla bir örnek çok yoktur. Sadece duvarlarda çini panoları karşımıza çıkmaktadır. Minber gayet sadedir. Mihrapta kesme düzgün taş olup mukarnas örneği de çok az yer almaktadır (Resim 63).

Resim 63. Pervizoğlu Cami'nin harim kısmından bir görünüm.

4. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

4.1. Erzurum'un Merkezinde İnşa Edilen Camiler

Tarihi bir kent olarak meydana gelen Erzurum, hemen her dönem bütün devletlerin şehri konumunda olmuştur. Şehir her zaman önemliydi. Savunma, tampon bölge ve ticaret güzergahı olması şehrin her zaman önemli bir yerde olmasını sağlamıştır. Şehrin önemli olmasından ötürü bayındırlık ve imar çalışmalarının da özenle yapılmasını sağladı. Zira şehre sahip olan her devlet sivil ve dini mimari konusunda gerekli özeni göstermiştir. Kale, sur, kervansaray, mescit, türbe, hamam, külliye, cami, bedesten, kümbet ve imarethane şehre yapılan mimari eserlerdendir. Bu eserlerin birçoğu günümüze kadar gelse de birkaçı da yıkılıp tarihe karışmıştır. Bizanslılar, Saltuklular, Selçuklular ve Osmanlılar şehre hâkim olduğu günden itibaren birçok eser yapmıştır. Coğrafyaya hükmeden Türkler dini inançlarından ötürü bölgeye birçok cami inşa ettirmişlerdir. Bu camilerden sadece birkaçı günümüze kadar varlığını sürdürememiştir. Camiler içerisinde birkaçı kiliseden camiye çevrilmiştir. Camilerin birkaçı ise Erzurum'da valilik yapan, mukataa sahibi olan veya komutan olarak görev yapan kişiler tarafından inşa ettirilmiştir. Türk devletlerinden önce bölgede fetih politikaları Müslümanlar tarafından güdülse de tam anlamıyla bir yerleşme sağlanamamıştır. Bu yerleşme Saltuklular dönemi itibaren olmuştur.

Müslümanlardan şehre tam anlamıyla hâkim olan Saltuklular döneminde önemli mimari eserler inşa edilmiştir. Bu eserlerden ilk olarak Erzurum Kale Mescidi, 1124-1132 yılları arasında Saltuklu Emiri Ebu-l Muzaffer Ziyaeddin Gazi döneminde yaptırılmıştır. Saltuklular döneminde yapılan önemli ikinci eser ise Ulu Camii'dir. Ulu Camii (Atabey), 1179 yılında Emir İzzeddin Saltuk'un oğlu Melik Nasuriddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Caminin yapılış tarihi 1179 olarak verilse de tarih hakkında net bilgi yoktur. Ancak Saltuklular döneminde mal edinmektedir. Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'ya gelen komutanlardan Erzurum'da dini mimari konusunda döneme göre en güzel yapılar yapılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Erzurum'a cami yapıldığı gözlenmemiştir. Bu sırada zaten Ulu Camii ayaktaydı (Çobanoğlu, 2001: 243).

Osmanlı Devleti zamanında ise Erzurum ve Anadolu'nun birçok kentine güzide camiler yapılmıştır. Estetik değeri yüksek olan camiler, 18. yüzyılda hayli fazla yapılmıştır. Beylerbeyi, Şeyhülislam ve devletin ileri gelenlerinden şehre gelenler cami yaptırma konusunda hayli özen göstermiştir. Ayazpaşa Camii, Erzurum'da bilinen ilk Osmanlı camisidir. Ayazpaşa Camii, 1558-1560 yıllarında Ayaz Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ayaz Paşa Kanuni Sultan Süleyman döneminde Erzurum'da valilik yaptığı sırada camiyi yaptırmıştır. Ayaz Paşa sadece Erzurum değil Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde cami yaptırmıştır. Net olarak bir tarihlendirme yoktur. Ancak Ayaz Paşa'nın valilik yaptığı dönemde ve salnamelerden alınan verilere göre yapı tarihi neticelendirilmiştir. 1566 yılında Erzurum valisi Emin Paşa tarafından Boyahane Hamamı (Camii) yaptırılmıştır. Erzurum'da önemli bir diğer cami Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılan camidir. 1562 yılında inşa edilen cami Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Selim'in Lalası olan Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Lala Mustafa Paşa caminden yaklaşık 10 yıl sonra Kuyucu Murad Paşa tarafından 1573 yılında Murad Paşa camii yaptırılmıştır. Osmanlılar döneminde yapılan bir diğer cami 1605 yılında Hacı Bünyad tarafından Kemhan Camii yaptırılmıştır. 1630 yılında Karayazıcızade Abdullah İbni Seyyid Ahmet tarafından Hacı Cuma Camii yaptırılmıştır. 1645 yılında Erzurum mukataası memuru Ebubekiroğlu Hacı Cafer tarafından Caferiye Camii yaptırılmıştır (Aydın, 2015: 316; Çobanoğlu, 2003: 75).

Erzurum, Osmanlı Devleti'nin beylerbeyliği olduğu dönemden itibaren imar anlamında ciddi eserler inşa edilmiştir. Şehre vali olarak gelenler cami yaptırma konusunda gayret göstermişlerdir. Zira 1648 yılında Erzurum valisi olan Gürcü Mehmed Paşa kendi adına Gürcü Mehmed Paşa Camii'ni yaptırmıştır. 1655 yılında Hacı Süleyman tarafından Yukarı Mumcu Camii yaptırılmıştır. 1661 yılında Yeğen Hacı Ahmet Ağa tarafından Yeğenağa Camii yaptırılmıştır. Dönemin diğer bir valisi Cerrah Kasım Paşa 1667 yılında Cerrah Kasım Paşa Camii'ni yaptırmıştır. 1670 yılında yapılan bir cami olan Cedid Camii'nin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. 17. yüzyılın son çeyreğinde Şeyhülislamlık makamına getirilen Feyzullah Efendi, Erzurumlu olmasından ötürü burada bir cami yaptırmıştır. Feyzullah Efendi 2 dönemde toplamda 8 yıl kadar Şeyhülislamlık makamında bulunmuştur. Feyzullah Efendi ilk Şeyhülislamlık makamına geldiği zaman kısa süre bu görevi ifa etmiştir. Yaşanan siyasi kargaşadan ötürü Feyzullah Efendi Şeyhülislamlık makamından alınarak Erzurum'a

gönderilmiştir. Erzurum'a gönderilen Feyzullah Efendi burada görev yaptığı süre içerisinde Kurşunlu Camii'ni (Feyzullah) inşa ettirmiştir. Feyzullah Efendi'nin 1700 yılında yaptırdığı cami estetik açısından döneminin örnek eserleri konumundadır (Tayşi, 1995: 527).

18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin diğer topraklarında olduğu gibi Erzurum'da da camii yapımı hızla artmıştır. Merkezde ki yapılaşmanın artması, bilime ve sanata ilginin artması, padişah veya devletin ileri gelenlerinin mimari eser bırakma isteği camii yapımını da hızla artmıştır. Özellikle bu yüzyılda birçok cami inşa edilmiştir. Feyzullah Efendi'nin yaptırmış olduğu camiden sonra 1701 yılında Veyis Efendi Camii yaptırılmıştır. Hemen ardından 1702 yılında ise Yukarı Habib Efendi Camii yaptırılmıştır. Ancak bu camilerin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. 1715 yılına gelindiğinde Pervizoğlu Hacı Mehmed tarafından Pervizoğlu Camii yaptırılmıştır. Aynı yıl da Topçuoğlu Abdullah İbn-i Ebubekir tarafından İhmal Camii adında yeni bir camii inşa edilmiştir. 1717 yılında Gümrük Camii inşa edilmiştir. Hacı Bektaşzade Hacı Derviş İbrahim tarafından yapılan cami tek kare bir plana sahiptir. 1720 yılında Mustafa Ağa tarafından Boyahane Camii yaptırılmıştır. Hemen 1721 yılında ise Bakırcı Mustafa Ağa tarafından Bakırcı Camii inşa edilmiştir. 1738 yılında Tahta Camii Hacı Ebubekir tarafından Tahta Camii inşa edilmiştir. Aynı yıl da bir başka cami olan Narmanlı Camii, Narmanlı Hacı Yusuf tarafından imar edilmiştir. 1748 yılına gelindiğinde Namıkzade Hacı Zeynelabidin tarafından Zeynel Camii ve İbrahim Edhem Paşa tarafından İbrahim Paşa Camii yaptırılmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Erzurum'da camii inşa etme geleneği devam etmiştir. 1751 yılında inşa ettirilen Kadana Camii, Kadana tarafından yaptırılmıştır. 1753 yılında inşa ettirilen Molla Kaya Camii'nin kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. 1757 yılında Hacı Ömer Ağa tarafından Köse Ömer Ağa Camii yaptırılmıştır. Dönemin müftülerinden olan Habip Mehmed Efendi tarafından 1767 yılında Şeyhler Camii yaptırılmıştır. 1771 yılında Mehmed Ağa tarafından yaptırılan Kırmacı Camii karşımıza çıkmaktadır. İsmail Efendi tarafından 1785-1786 yıllarında Cennetzade Camii inşa ettirilmiştir. 1830-1836 yılları arasında ise Esat Muhlis Paşa tarafından Esat Paşa cami yaptırılmıştır. Bunlardan hariç Erzurum merkezde birçok cami yapılmıştır. Ancak bunların ne zaman yapıldığına dair veya bazılarının kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Vakfiye, salname veya kitabelerinden herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Bu camiler: Kavak Camii, Şafiiler (Şabakhane) Camii, Hacı Muhammed tarafından yaptırılmış,

Aşağı Habib Efendi Camii, Aşağı Mumcu Camii, Demirciler Kilisesi (Fetih Camii, Emir Şeyh Camii, Mahmudiye Camii, Mehdi Efendi Camii (Sıvırcık Camii), Taş (Karakullukçu-Aşağı Hasan-ı Basri) Camii, Vani Efendi Camii (Kel Hacı Camii), Gürcü Kapı (Aliağa) Camii Erzurum yeniçerilerinin başı Zakreci(Zağarabaşı) Ali Ağa tarafından yaptırılmış, Çortan Mescidi Erzurum merkezinde yaptırılan camilerdir (Konyalı, 1960: 97; Konukçu, 1992: 22; Aydın ve Pamuk, 2004: 18).

4.2. Plan Tipleri

Camilerin birçoğu tek kubbeli kare planlı şekilde olup dikdörtgen planlı olanlarda vardır. Ahşap tavanlı olup ahşap destekli camiler, düz tavanlı ahşap destekli camiler, dört ahşap destekli düz tavanlı camilerde mevcuttur. Birden fazla kubbeye sahip olan camilerde yer almaktadır. Tek kubbeli cami planının ilk örnekleri Selçuklu döneminde Konya ve çevre bölgelerde rastlanılmıştır. Kocaeli İzmit Pertev Paşa Camii ve Gebze Orhan Camii bu cami grubuna örnek verilebilir. Yine Edirne'de Hersekzade Ahmet Paşa cami, Lari Cami de bu cami planına örnek verilebilir. Erzurum'da inşa edilen kare planlı tek kubbeli olanlar; Ayazpaşa Camii, Boyahane Camii, Caferiye Camii, Erzurum Kale Mescidi, Gümrük Camii(Derviş Ağa Camii), İbrahim Paşa Camii, Kurşunlu Camii(Feyziye Camii), Murat Paşa Camii, Narmanlı Camii, Pervizoğlu Camii, Şeyhler Camii, Vani Efendi Camii(Kel Hacı Camii). Dikdörtgen planlı olanlar; Tahta Camii, Taş (Karakullukçu Aşağı Hasan Basri) Camii, Ulu (Atabey) Camii, Yukarı Habip Efendi Camii. Ahşap tavanlı ahşap direkli camiler; Cedid Camii, Molla Kaya Camii'dir. Ahşap destekli olup düz tavanlı camiler; Hacı Cuma Camii, Kadana Camii, Kasım Paşa Camii, Kavak Camii, Kemhan Camii, Mahmudiye Camii, Mehdi Efendi Camii(Sıvırcık Cami). Dört ahşap destekli düz tavanlı camiler; Kırmacı Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Şafiler (Şabakhane) Camii, Veyis Efendi Camii (Tanık, 2021: 1034; Komisyon, 2008: 32).

4.3. Camilerde Kullanılan Malzemeler

Erzurum'da inşa edilen camiler tıpkı Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi taş malzemeden yapılmıştır. Camilerin mimari unsurları dikkatle dizayn edilmiştir. Camilerin yapı planı genellikle tek tiptir. Ancak çeşitli plan tipinde camiler de mevcuttur. Yapıldığı döneme göre ve yapan kişiye oranla camiler düzgün şekilde inşa edilmiştir. Camilerin dış cephede ve içerdeki betonarme yapısında genellikle taş malzeme kullanılmıştır. Dış bölgede hatıl şeklinde ahşap malzeme kullanılan

camilerde vardır. Camilerin desteklemeleri genelde ahşap desteklemedir. Taş desteklemeli camilerde vardır. Birçok cami kare planlı olup tek kubbe şeklinde yapılmıştır. Camilerin birçoğunun ayrıca mahfili vardır. Ayrıca bu camilerin son cemaat yerleri de mevcuttur. Ancak camilerin birkaçı yeniden onarım görerek sade bir yapı oluşturulmuştur. İç mekanlarda ki mimari unsurların güzel işlendiği bazı camiler vardır.

Erzurum camileri genellikle taş duvar, yığma duvar ve tuğla, düzgün kesme taş, moloz taş veya ahşaptan yapılma gibi çeşitli mimari unsurlarla inşa edilmiştir. Camilerin dış mekanları genellikle sade olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan camilerde bozukluklar meydana geldiğinde tadilat ve onarım çalışmaları yapılmıştır. Birçok caminin taş ve benzeri malzemelerle yapıldığını görmekteyiz. Bununla beraber iç aksamının ve desteklemenin bazı camilerde ahşapla sağlandığı da bilinmektedir.

Camilerin yapımı sırasında kullanılan taş malzeme önemlidir. Bazı camilerde muntazaman olarak kesme taş işçiliği kullanılsa da bazı camiler de sadece kesme taş işçiliği yapılmıştır. Klasik döneme yakın camilerde taş ve ahşap hatıllar kullanılmıştır. Bazı camilerde moloz taş ve kesme taş bir arada kullanılmıştır. Bazı camilerin ana yapısında taş kullanılsa da son cemaat yerleri veya minarelerinde farklı malzeme kullanılmıştır. Genel olarak kesme taş, moloz taş, ahşap ve tuğla gibi malzemeler kullanılmıştır. Düzgün kesme taş ve sadece kesme taştan yapılan camiler; Ayazpaşa Camii, Boyahane Camii, Cedid Camii, emir Şeyh Camii, Esat Paşa Camii, Gümrük Camii, Hacı Cuma Camii, Kurşunlu Camii, Lala Mustafa Paşa Camii, Mahmudiye Camii, Mehdi Efendi Camii, Murat Paşa Camii, Narmanlı Camii, Tahta Camii ve Vani Efendi Camii'dir. Kesme taş ve moloz taşın bir arada kullanılarak yapılan camiler; Caferiye Camii, Cennetzade Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii, Kadana Camii, Kasım Paşa Camii, Kırmacı Camii ve Köse Ömer Ağa Camii'dir. Almaşık teknik ile yapılan camiler; Aşağı Habib Efendi Camii, Şafiler Camii, Taş Camii, Ulu Camii, Veyis Efendi Camii, Yeğenağa Camii ve Yukarı Habip Efendi Camii'dir. Kullanılan bu malzemeler camilerin beden duvarlarında kullanılmıştır.

4.4. Mimari Unsurlar

Erzurum'da inşa edilen camilerin pencere mimarisine bakıldığında genellikle dikdörtgen lentolu ve yarım daire formlu pencereler şeklinde sınıflandırabiliriz.

Bunların yanı sıra bazı camlar ise renklendirilmiş şekildedir. Camilere monte edilen pencerelerin bir kısmı yan yana olurken bir kısmı da alt alta gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Camileri pencereleri daha çok doğu, batı ve güney kısımlarında bulunduğu gözlemlenmiştir. Bazı camilerin pencereleri savaş dönemlerinde zarar görmüş, kırılmış şekilde durmaktadır. Bazı pencereler ise işlemelidir. Aşağı Habip Efendi Cami'de doğu da pencere bulunmaktadır. Batı ve güney cephesinde de pencere bulunmaktadır. Ayazpaşa Camii'ne bakıldığında hem altta hem üstte pencereler yerleştirilmiştir. Doğu, batı, kuzey ve güney cephelerinde pencere bulunan camide doğu ve batı yönlerinin alt kısımlarında, güney ve kuzey kısımlarının alt kısımlarına da pencere yerleştirilmiştir. Üst kısımlarına bakıldığında ise her yönde pencere bulunduğu gözlemlenmiştir. Boyahane Camii'nde doğu, batı ve güney üst kısımlarında pencere bulunmaktadır. Caferiye Camii'nde doğu ve batıda birer pencere, kuzey ve güney kısımlarda ise alt taraflarda pencere bulunmaktadır. Cedid Camii'nde doğu, güney ve batıda pencere inşa edilmiştir. Cennetzade Camii'nde güney cephede dikdörtgen biçimde pencere bulunmaktadır. Emir Şeyh Camii'nde pencere olduğu gözlemlenmiştir. Esat Paşa Camii'nde diğer camilere oranla her yönde fazlaca pencere vardır. Gümrük Camii'nde altlı üstlü pencereler vardır. Doğu, batı ve güney cephesinde pencere var olan caminin alt ve üstlerde pencere mevcuttur. Gürcü Mehmed Paşa Camii'nde kuzey ve güney cephelerinde pencere vardır. Hacı Cuma Camii'nde ise doğu, batı, kuzey ve güneyde pencere bulunmaktadır. İbrahim Paşa Cami'de pencere yerleştirildiği gözlemlenmiştir. İhmal Camii'nde de pencere vardır. Kasım Paşa Camii ve Kemhan Camii'nde her tarafta pencere vardır. Kavak Camii diğer camilerden farklı olarak doğu kısmında alt bölgede pencere, batı kısmında alt bölgede pencere olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca güneyinde pencere bulunmaktadır. Kırmacı Camii ve Köse Ömer ağa Camilerinde ise doğu ve batı tarafında pencere vardır. Bu camilerin pencereleri dikdörtgen formlu olup bazı camilerin pencereleri basit formludur.

Yapılan camilerin aksine Şeyhülislam tarafından yapılan Feyziye Cami ve Mimar Sinan'ın rolü olan Lala Mustafa Paşa Camilerinde birçok pencere bulunmaktadır. Bu camilerin her yönünde yapılan pencerelerin bir kısmı savaş dönemlerinde zarar görmüştür. Ancak pencerelerin çoğu günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bunlardan başka Mahmudiye Camii, Mehdi Efendi Camii, Molla Kaya Camii, Narmanlı Camii'nde de pencere bulunmaktadır. Pervizoğlu Camii'nde alt-üst

kısımlarında pencereler inşa edilmiştir. Doğu ve batı yönünde alt ve üst kısımlarda pencere bulunur. Güney kısmında da pencere vardır. Şafiiler Camii, Şeyhler Camii, Tahta Camii, Taş Camii, Ulu Camii ve Yukarı Habip Efendi Camii'nde her yöne bakan yerinde pencereler yer almaktadır. Vani Efendi Camii, Veyis Efendi Camii, Yeğenağa Camii, Yukarı Mumcu Camii ve Zeynel Camii'nde doğu-batı yönünde pencereler mevcuttur.

4.5. Minare Unsurları ve Diğer Malzemeler

Erzurum merkezde ki camilerin minarelerinin mimari özelliklerine bakıldığında genel olarak ahşaptan yapıldıklarını görmekteyiz. Ahşaptan yapılan minareler sac ile kaplanmıştır. Bu yönüyle Erzurum'da ki minarelerin sac ile kaplanması baya yaygındır. Minarelerde kullanılan malzemeler genel olarak ahşap, tuğla ve taş kullanılmıştır. Bazı minarelerin yapımında kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bazılarında ise tuğla ile birlikte motif verilmek istenmiştir. Minareler silindir gövdelidir. Bakırcı Camii, Caferiye Camii, Cennetzade Camii, Pervizoğlu Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii ve Yeğenağa Camii örneklerini yansıtmaktadır. Minarelerin yerleştirildikleri yerleri ise kare şeklindeydi. Minarelerin birkaçı da yenilenmiştir. Bazı minareler camiden bağımsız olsa da bazıları da camiyle birleşik şekilde yapılmıştır. Minaresi ahşap olup sac ile kaplatılan camilerin minareleri; Aşağı Habip Efendi Camii, Cedid Camii, Emir Şeyh Camii, Hacı Cuma Camii, İhmal Camii, Kemhan Camii, Kırmacı Camii, Mahmudiye Camii, Molla Kaya Camii, Şafiiler Camii, Tahta Camii, Veyis Efendi Camii, Yukarı Habip Efendi Camii. Minaresi taş veya tuğladan yapılan camiler; Ayazpaşa Camii, Caferiye Camii, Cennetzade Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii, Kasım Paşa Camii, Kavak Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Kurşunlu Camii, Mehdi Efendi Camii, Narmanlı Cami, Pervizoğlu Camii, Şeyhler Camii, Taş Camii, Ulu Camii, Vani Efendi Camii, Yeğenağa Camii, Yukarı Mumcu Camii, Zeynel Camii. Aşağı Mumcu Camii'nin minaresi yenilenmiştir. Erzurum'da ki camiler içerisinde tek olma özelliği taşıyan Esat Paşa Camii'nin minaresinin pabuç kısmı küp şeklindedir. Aynı zamanda minaresi yüksek görünümlü bir yapıya sahiptir. Lala Mustafa Paşa Camii'nin minaresi ise beyaz taştan yapılmıştır. Murat Paşa Camii'nin minaresi 1928 yılında yenilenmiş ve sekizgen şekilde yeniden inşa edilmiştir.

4.6. Son Cemaat Yerleri

Erzurum'da ki camilerin son cemaat yerlerine bakıldığında birçoğu günümüzde orijinal halindedir. Bu yerler modern tarzda camekan ile kapatılmıştır. Erzurum merkezde incelenen camiler içerisinde sadece bir camide son cemaat yeri yoktur. Boyahane Camii son cemaat yeri olmayan camidir. Son cemaat yerlerinin üstü örtülü olup kubbeli olanlar vardır. Son cemaat yerleri açık olan camiler; Ayazpaşa Camii, Cennetzade Camii, Derviş Ağa Camii, Esat Paşa Camii, Gümrük Camii, Gürcü Mehmed Paşa, İbrahim Paşa Camii, Kurşunlu Camii, Lala Mustafa Paşa Camii, Murat Paşa Camii, Narmanlı Camii, Pervizoğlu Camii, Şeyhler Camii, Vani Efendi Camii, Camii, Kırmacı Camii ve Yukarı Habip Efendi Cami'dir. Değişikliğe uğrayarak günümüzde etrafı camekanla kaplanarak yapılan camiler; Kırmacı Camii, Tahta Camii, Taş Camii. Günümüzde orijinalliğini yitiren camiler; Aşağı Habip Efendi Camii, Emir Şeyh Camii, İhmal Camii, Kadana Camii, Kasım Paşa Camii, Kemhan Camii, Kırmacı Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Yukarı Mumcu Camii.

4.7. Mahfiller

İnşa edilen camilerin mahfillerine baktığımızda birçoğunun ahşap desteklemeli şekilde 4, 6 ve 8 adet sütunla karşımıza çıkmaktadır. Bazı mahfillerin günümüze kadar orijinal haliyle geldiği bazılarının da onarımlarla restore edilerek tekrar kazanılması sağlanmıştır. Bazı camilerin orijinal mahfillerinin olmadığını da görüyoruz.[45] Lala Mustafa Paşa Cami'de mihrabın hemen kenarında müezzin mahfili, kuzey duvarda bitişik şekilde ahşap mahfil ve güneydoğu köşede yapılan toplamda üç adet mahfil bulunmaktadır. Caferiye Camii de ise mahfilin altında bir de görevli odası bulunmaktadır. Dikdörtgen tarzda küçük ölçeklerde olan odaya ahşap kapıyla girilir.

[45] . 4, 6 ve 8 ahşap destekli mahfili bulunan camiler; Aşağı Habip Efendi Camii, Ayazpaşa Camii, Boyahane Camii, Emir Şeyh Camii, Esat Paşa Camii, Gümrük Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii, Hacı Cuma Camii, İbrahim Paşa Camii, Kadana Camii, Kasım Paşa Camii, Kavak Camii, Kemhan Cami, Kırmacı Camii, Kurşunlu Camii, Mahmudiye Camii, Mehdi Efendi Camii, Molla Kaya Camii, Murat Paşa Camii, Narmanlı Camii, Şafiiler Camii, Tahta Camii, Taş Camii, Veyis Efendi Camii, Yeğenağa Camii, Yukarı Habip Efendi Cami, Yukarı Mumcu Camii, Zeynel Camii.

4.8. Minberler

Erzurum merkezinde inşa edilen camilerin minberlerine bakıldığında hemen hepsinin ahşaptan yapıldığını görmekteyiz. Aynı zamanda minberlerin hepsi sade bir şekilde yapılmıştır. Camilerin minberlerinin hemen hepsi son dönemlerde yenilenmiştir. Yenilenen minberlerde süslemeye dair ciddi bir inşa gözükmemektedir. Bu camiler içerisinde birkaçında süsleme olup bir camide çini işlendiği görülmektedir. Murat Paşa Camii ve Molla Kaya Cami'nde minberinde çini malzeme kullanılan iki camidir. Minberi özgün olan camiler ise sınırlıdır. Bunlardan Aşağı Mumcu Camii, Caferiye Camii ve Pervizoğlu Cami'dir.

4.9. Mihraplar

Erzurum'da inşa edilen camilerin mihrap bölümlerine bakıldığında malzeme olarak taş kullanılmıştır. Genellikle mukarnas kavsaralı[46] olan mihrapların oldukça güzel süslemeleri olan camilerde mevcuttur. Taştan yapılan mihraplarda mukarnas kavsara süslemesi oldukça hakimdir. Erzurum'da inşa edilen camilerin hemen hepsi taştan mukarnas kavsaralı olsa da bunlardan farklı olanları da mevcuttur. Nişi beş kenarlı kavsarası ise üç kademeli olan Emir Şeyh Camii, mihrap bölümü olarak diğer camilerden ayrılır. Gürcü Mehmed Paşa Cami'nin mihrap nişinde dört satırlık bir ayet kitabesi mevcuttur. İbrahim Paşa Cami'nde ise mihrap beş kenarlı kesme taştan yapılmıştır. Mihrabı beş kenarlı olan Kasım Paşa Camii, Kavak Camii, Kurşunlu Cami'ler de bu yönüyle diğer camilerden ayrılmaktadır. Mihrabı kesme taştan yapılan camiler; Mahmudiye Camii, Mehdi Efendi Camii, Murat Paşa Camii, Narmanlı Camii, Şeyhler Camii, Vani Efendi Camii ve Veyis Efendi Camii. Bu camilerin dışında Mihrabı farklı olup çok detaylı iki cami vardır. Şüphesiz bu iki cami Erzurum'un en önemli mimari yapılarındandır. Bu camilerden birisi olan Lala Mustafa Paşa Cami'nde son cemaat yerinde iki tane mihrapçık bulunmaktadır. Batı tarafında bulunan mihrabın üstünde üç parça mermere Hattat İzzet tarafından yazılan Sultan IV. Mehmed'in fermanı bulunmaktadır. Asıl mihrap da ise yuvarlak kavsaralı bir güzelleme vardır. Bu

[46] Mukarnas, petek şeklinde bölümlenmiş veya üst üste getirilme şeklinde oluşturulmuş süsleme biçimi denilebilir. Kavsara ise mukarnasın yapıldığı alanı kaplayan bölüm. Mukarnas kavsaralı ise güzel süsleme örnekleridir. Birçok mimari yapıda karşımıza çıkmaktadır (Mülayim, 2020: 126).

mihrap da camiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Erzurum için önemli olan diğer bir camii ise Ulu Cami'dir. Bu caminin mihrabı oldukça yüksektir. Mukarnas kavsaralı olan mihrap taştan yapılmıştır. Mihrap iç içe geçmeli dört bölümden oluşmaktadır. Diğer iki mihrap bu ana mihrabın sağı ve solunda yer almaktadır.

4.10. Vaaz Kürsüleri

Erzurum camilerinin vaaz kürsülerine değinecek olursak birçoğunun revize edilerek yeniden inşa edildiğini görmekteyiz. Vaaz kürsüleri genel olarak cami imamının namaz öncesi veya bazı özel günlerde konuşma yaptıkları yerlerdir. Erzurum merkez de bulunan birçok caminin vaaz kürsüsünün malzemesi ahşaptandır. Bazı camilerin vaaz kürsüsünün malzemesi ise taş olarak tespit edilmiştir. Taş malzemeden yapılan vaaz kürsüleri sade bir şekilde yapılmıştır. Ancak ahşap vaaz kürsülerinin bir kısmında ufak da olsa süslemesi olduğu görülmektedir. Lala Mustafa Paşa Camii ve Ulu Camii bu süslemelere örnek verilebilir.

4.11. Tavan Yapıları

Erzurum merkezinde yapılan camilerin tavan yapısına gelecek olursak birçoğunun tavanı düz bir şekilde yapılmıştır. Bazı camilerin ise tavanının ortası hafifçe yükseltilmiştir. Camilerin tavan malzemesi taş ve ahşap şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bazı tavanlar ise iki bölüm şeklinde kademeli bir şekilde yapılmıştır. Camilerin tavanının desteklemeleri ise ahşap ve taştan yapılan sütunlarla sağlanmaktaydı. Düz tavanlı olan camiler; Aşağı Habip Efendi Camii, Ayazpaşa Camii, Emir Şeyh Camii, Esat Paşa Camii, Hacı Cuma Camii, İhmal Camii, Kadana Camii, Kasım Paşa Camii, Kavak Camii, Kemhan Camii, Kırmacı Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Mahmudiye Camii, Mehdi Efendi Camii, Molla Kaya Camii, Şafiiler Camii, Tahta Camii, Taş Camii, Yeğenağa Camii, Yukarı Habip Efendi Camii ve Zeynel Camii. Bazı camilerin tavanı düz yapılıp orta kısmı daire şeklinde yükseltilmiştir. Bu camiler; Cedid Camii, Emir Şeyh Camii, Kasım Paşa Camii. Tavanı ahşap destekli, ahşapla kaplanmış veya ahşap olan camiler; Cedid Camii, Emir Şeyh Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii, İhmal Camii, Kadana Camii, Kasım Paşa Camii, Kavak Camii, Kemhan Camii, Kırmacı Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Mahmudiye

Camii, Mehdi Efendi Camii, Molla Kaya Camii, Şafiiler Camii, Tahta Camii, Taş Camii, Yeğenağa Camii, Yukarı Habip Efeni Camii. Veyis Efendi Cami'nin tavanı ahşap kaplıdır. Tavanın ortasında kare form olup bir madalyon mevcuttur. Ayrıca çeşitli şekillerle süslenmiştir. Yukarı Mumcu Camii de ise tavanın ortası kırlangıç örtü ile yapılarak tavan düz bir biçem haline getirilmiştir. Tavanın ortasına yapılan süsleme sonraki yıllarda eklenmiştir.

4.12. Kubbeleri

Erzurum camilerinin kubbe kısmına gelince birçok caminin kubbeli olmadığını görüyoruz. Cami kubbelerinin birçoğu tek kubbe şeklinde inşa edilmiş, son cemaat yerlerinde ise küçük çapta kubbecikler yapılmıştır. Kubbelerin birçoğu taş malzemeden yapılmış, sadece bir camide kubbenin tuğladan inşa edilmiştir. Genellikle cami planları kare olup kubbe tromplara oturacak şekilde planlanmıştır. Kubbeli inşa edilen camiler; Aşağı Mumcu Camii, Boyahane Camii, Caferiye Camii, Cennetzade Camii, Gümrük Camii, İbrahim Paşa Camii, Kurşunlu Camii, Lala Mustafa Paşa Camii, Murat Paşa Camii, Narmanlı Camii, Pervizoğlu Camii, Şeyhler Camii, Ulu Camii, Vani Efendi Camii. Bu camiler içerisinde Aşağı Mumcu Cami'nin yerine yapılan yeni caminin kubbesi vardır. Caferiye Cami'nin kubbe kasnağının sekizgen olduğu görülür. Yine kubbenin dört tarafında pencere açılmıştır. Cennetzade Cami'nin tek kubbeli yapısının yanında son cemaat yeri de kubbelerle örtülmüştür. Derviş Ağa Cami'de de son cemaat yerinde üç kubbe olmasına rağmen üzeri dıştan çatıyla kapatılmıştır. Erzurum'un en önemli dini mimari yapılarından birisi olan Lala Mustafa Paşa Camii tek kubbesinin yanında dört küçük kubbe daha vardır. Sekizgen bir kasnağı olan kubbe 10,56 metre çapındadır. Küçük kubbelerde kasnak yoktur. Bölgenin diğer önemli camilerinden olan Atabey Cami'de kubbe ahşap kırlangıç şeklindedir. Gümrük Cami'nin kubbesi de kasnaklı olup 12,50 metre bir çapa sahiptir. Gümrük Cami'nin kubbesi diğer camilerin aksine tuğladan inşa edilmiştir. Kubbe eteğinde şerit halinde Allah isimleri yazılmıştır. Ayrıca kubbenin göbeğinde bir madalyon bulunmaktadır. İbrahim Paşa Cami'nin de ana kubbesi tek olup son cemaat yeri birden çok kubbeyle kapatılmıştır. Murat Paşa Cami'nin ana kubbesi ve harim kısmı tek kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yeri ise iki kubbelidir. Kubbe eteğinde şerit halinde Allah isimleri yazılıdır. Kubbenin göbeğinde ise ayet yazmaktadır. Narmanlı Cami'nin de ana yapısı

tek kubbe olup son cemaat yeri çok kubbelidir. Şeyhler Cami'nin ana mekanı tek kubbeyle kapatılmıştır. Harim kısmı ise yüksek bir kubbeyle kapatılmıştır. Ana kubbe sekizgen kasnak yapısına sahiptir. Son cemaat yerinde birden çok kubbe mevcuttur. Son cemaat yerinde ki kubbeler çatı ile kapatılmıştır. Vani Efendi Cami'nin kubbesi ve etrafındaki diğer kubbeler yüksekçe yapılmıştır. Ana kubbe yine sekizgen bir yapıya sahiptir (Erzurum Müze Müdürlüğü, 2019; Konyalı, 1960: 203-215).

4.13. Paye, Sütun ve Diğer Unsurlar

Camilerin paye, sütun ve sütun başlıklarına değinecek olursak diğer ana yapı malzemelerinde ki gibi genellikle ahşap, taş malzeme ve bunların düzgün ve intizamlı şekilde yapılmasıyla oluşturulmuştur. Sütunlar genellikle ana kubbeyi, diğer kubbeleri, son cemaat yerlerini taşıyıp camilerin muhtelif yerlerinde de bulunmaktadır. Eski dönem camilerinin yapılarında özellikle son cemaat yerlerinde ahşap sütunlar sıklıkla görülmektedir. Taş sütunlar da olsa da bunlar basit şekildedir. Camilerin tavanını, mahfili veya kubbeyi taşıyan sütunlar caminin büyüklüğüne göre sayıları değişmektedir. Son cemaat yerlerinin de aynı şekilde büyüklükleri sütun sayısını belirlemiştir. Sütun başlıkları genel anlamda basit görünüme sahip sade bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Aşağı Habip Efendi Cami'nin çatısını dört ahşap sütun taşımaktadır. Ayazpaşa Cami'nde ise tavanı ahşap sütunlar taşımaktadır. Son cemaat yerinde ise ahşap sütunlar yine işlev görmektedir. Boyahane Cami'de mahfili ahşap sütunlar taşımaktadır. Son cemaat yerini de yine ahşap sütunlar taşımaktadır. Caferiye Cami'nde farklı olarak son cemaat yerinde mukarnas başlıklı sütunlar yer almaktadır. Belli kısımlarda ise sivri kemerli sütunlara rastlanmaktadır. Cennetzade Cami'nin de son cemaat yeri sütunlarla oluşturulmuştur. Buradaki sütunlar yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Sütunlar basit görünüme sahiptir. Sütun başlıkları ise basit bir görünüme sahip mukarnaslardan oluşmaktadır. Derviş Ağa Cami'nde girişte tepelikli iki tane sütun bulunmaktadır. Yine mihrap etrafında küçükçe sütunlar yer almaktadır. Lala Mustafa Paşa Cami'nin sekizgen kesitli dört payesi sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Ana kubbesi de payelerin üzerine oturtulmuştur. Esat Paşa Cami'nin son cemaat yeri altı adet sütundan oluşmaktadır. Ulu Cami'de ise 47 payenin bulunduğu 19'u duvarlara bitişik şekilde yapıldığı 28 tanesinin ise bağımsız olarak inşa edildiği gözlemlenmektedir. Gümrük Cami'nde dört adet taş sütun yer almaktadır. İbrahim

Paşa Cami'nde de son cemaat yerini dört sütun taşımaktadır. İhmal Cami ise tavanı ahşap sütunla desteklenmiştir. Mahfil de aynı şekilde ahşap sütun üzerine örtülmüştür. Düz tavana sahip Kavak Cami'nin iki sıra halinde beşer adet sütunlarla desteklendiğini görmekteyiz. Kurşunlu Cami'nin son cemaat yerini dört taş sütun taşımaktadır. Mehdi Efendi Cami'de ise tavan düz bir şekilde olup sekizgen şeklinde ki sütunlar tarafından desteklenmektedir. Ayrıca kirişleri ahşaptandır. Mahfili ise ahşaptan oluşan sütunlar taşımaktadır. Molla Kaya Cami'nin tavanı da dört ahşap sütunla desteklenerek inşa edilmiştir. Murat Paşa Cami'de ise diğer camilerin aksine son cemaat yerini altı sütun taşımaktadır. Bu sütunlar mukarnas başlıklıdır. Girişin her iki tarafında yine sütun bulunmaktadır. Narmanlı Cami'nin de son cemaat yeri altı sütun üzerine oturtulmuştur. Şeyhler Cami'de sadece kapının iki yanında sütun bulunmaktadır. Vani Efendi Camii son cemaat yerinde üç sütun işlev görmektedir. Veyis Efendi Cami'de iç mekânı dört ahşap sütun taşımaktadır. Zeynel Cami'nde ise son cemaat yerinde altı adet ahşap sütun yer almaktadır. Mahfili de ahşap sütunlar taşımaktadır.

Camilerde bulunan mimari elamanlardan birisi olan tonozlar[47] hakkında her camiye yönelik net bir bilgimiz yoktur. Tonozlar genel olarak yaygın kullanılan çeşidi beşik tonozdur. Lala Mustafa Cami'nde ana kubbede dört tane yarım çapraz şekilde tonoz bulunmaktadır. Lala Mustafa Paşa Cami'de ayrıca kubbelere geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. En detaylı bilgi ise Ulu Cami'de verilmektedir. Caminin girişinde iki tane beşik tonoz bulunmaktadır. Devamında ise mukarnaslı tonoz ve aynalı çapraz tonoz yer almaktadır. Caminin ortasında fenerli mukarnaslı bir tonoz daha bulunmaktadır. Caminin sahanının ortasında sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Bu tonozlar kuzey-güney şeklinde örtülüdür. Doğu-batı doğrultusunda da sivri beşik tonoz vardır. Ulu Cami'nin ortasında yer alan dört büyük kemerin yer aldığı bölümde mukarnas dolgulu tonoz, güneyinde ise aynalı çapraz tonoz yer almaktadır. Caminin içinde bulunan diğer bölümlerinde ise beşik tonozlara rastlanmaktadır. Ulu Cami'nin kubbesi de pandantiflere oturtulmuştur. Kurşunlu Cami'nde son cemaat yerinde tonozlarla örtülü bir alan gözükmektedir. Erzurum camilerinin tromplarından bahsedecek olursak genellikle kubbelerin bu mimari biçiminin üzerine oturtulduğunu görmekteyiz. İlk örneğini Boyahane Cami'nden verebiliriz. Caminin kubbesi trompun üzerine oturtulmuştur. Caferiye Cami ise ikinci örnek olup kubbe kapatılarak trompun

[47] Tonoz, dikdörtgen planlı mimari yapılarda üst yapıyı örten bir şekildir. Anadolu' da en yaygın kullanılan formu beşik tonoz çeşididir. Yuvarlak veya sivri kesitli olabilir (Mülayim, 2012: 238).

üzerinde yer almıştır. Cennetzade Cami'nin kubbesi içerden tromplara oturtulmuştur. Diğer camilerin bir kısmında kubbelere geçiş tromplarla sağlanmıştır. Trompla kubbeye geçiş yapan camiler; Derviş Ağa Camii, Gümrük Camii, Feyziye Camii, Murat Paşa Camii, Narmanlı Camii. Pervizoğlu Cami'de ise trompların üzerine kubbe oturtulmuştur. Caminin iç mekanının etrafında bulunan tromplar arasında sivri sağır kemerlere yer verilmiştir. Şeyhler Cami'nin harim kısmında tromplar bulunup kubbe bunların üzerine yerleştirilmiştir. Vani Efendi Cami'de kubbe pandantif geçişlere sahiptir. Merkezde ki kubbe pandantiflere geçirilen kubbeyle örtülmüştür (Erzurum Müze Müdürlüğü, 2019; Komisyon, 2008: 32).

4.14. Giriş Kapıları

Erzurum camilerinin giriş kapılarının kemer yapılarına bakıldığında sivri, yuvarlak ve basık kemerli olmak üzere üç çeşit giriş kapı kemer yapısı görülmektedir. Cami mimarisinde kapı girişleri, pencereler, cemaat yerleri, son cemaat yerleri ve diğer bölgelerde kemer uygulamaları yapılmıştır. Giriş kapısı sivri kemerli camiler; Ayazpaşa Camii, Boyahane Camii, Caferiye Camii, Cennetzade Camii, Gümrük Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii, İbrahim Paşa Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Kurşunlu Camii, Narmanlı Camii, Pervizoğlu Camii, Şafiiler Camii, Taş Camii, Vani Efendi Camii. Giriş kapısı yuvarlak kemerli camiler; Kasım Paşa Camii, Zeynel Camii. Kasım Paşa Camii ve Zeynel Cami'nin dışında giriş kapısının yuvarlak olduğu gözlenmemiştir. Ancak birkaç caminin giriş yeri basık kemerli olup yuvarlak kemere benzemektedir. Boyahane Cami'nin girişi basık ve sivri kemerli olup bir kavsaraya sahiptir. Kemerin içerisinde bir kitabesi bulunmaktadır. Caferiye Cami'nin de girişi sivri kemerli olup diğer bölgelerinde yuvarlak kemerler bulunmaktadır. Son cemaat yeri yuvarlak kemere sahiptir. Cennetzade Cami'nin giriş kapısı sivri kemerlidir. Hacı Cuma Cami'nin girişi ahşap kanatlı olup basık kemerlidir. İbrahim Paşa Cami'nin giriş kapısı sivri kemerlidir. Giriş kapısı basık kemerli camiler; Boyahane Camii, Hacı Cuma Camii, Kemhan Camii, Murat Paşa Camii, Şeyhler Camii. Pervizoğlu Cami'nin girişi sivri sağır kemer denilen bir mimari planla yapıldığı gözlenmektedir. Camilerin birçoğunda sivri kemer yapısı görülse de pencere ve diğer bölümlerde yuvarlak kemerin sıkça uygulandığı görülmektedir.

4.15. Süsleme Çeşitleri

Camilerde süsleme çeşitleri ahşap, taş, metal, kurşun, çini, kalemişi ve boya olmak üzere birkaç grupta çeşitlendirilebilir. Ana malzemesi yukarıda ki gibi olan süsleme biçimleri çeşitli desenler ve şekillerle birlikte camiler süslenmiştir. Bazı 118 camilerin dışında kalan camilerin süslemesi sade şekilde olmaktadır. Ancak Erzurum camilerinin içerisinde en çok kullanılan süsleme örneğin mukarnas kavsara örneğidir. Özellikle mihrap ve giriş kısımlarında mukarnas süsleme örnekleri sıkça görülmektedir. Mukarnas süsleme dışında en çok görülen süsleme çeşidi sütunların bezeme şeklinde veya farklı şekilde mimari biçimleriyle camilerde kullanılmıştır. Bazı camilerde ki sütunların başlıklarına ise geometrik şekillerle süslemesi biraz daha detaylı olmuştur. Bununla birlikte yazı çeşitleri hat sanatıyla birlikte karşımıza çıkmaktadır. Cami dışında ise özellikle minare ve şerefe kısımlarında mukarnas örnekleri görülür. Bunun yanı sıra tuğlaların farklı dizilmesiyle çeşitli süsleme teknikleri uygulanmıştır. Farklı renklerde tuğla kullanılarak yine süslemeye dair güzel biçimler ortaya çıkmıştır. Ancak cami içerisinde görülen bu süsleme çeşitleri camilerin farklı zamanlarda tamir ve onarım görmesiyle zarar görmüştür. Süslemelerin bir kısmı tamamen tahrip olsa da bazıları da kısmen cami içerisinde bulunmaktadır.

Ahşap süsleme genelde ahşap kapı kanatları, ahşap sütunlar, pencere kenarları, mahfiller, tavanlar, mihraplar ve vaaz kürsülerinde uygulanmaktadır. Aşağı Habip Efendi Cami'nin ahşap kapılarında bir süsleme olduğu görülmektedir. Pencere kenarları sade olup kubbesinin de sanatsal bir ifadesi yoktur. Ayazpaşa Camii, ahşap kapı kanatları ve kolları üzerinde süslemesi vardır. Caminin ahşap tavan kısmında Kur'an ayetlerinden yazılar bulunmaktadır. Minber ahşap malzemeden oluşturulmuş estetik bir görünümü yoktur. Vaiz kürsüsü ahşaptan olup çeşitli bitkisel motifli süslemeler mevcuttur. Boyahane Cami'nin pencere, mahfil kubbe ve vaaz kürsüleri ahşap malzemeden yapılmıştır. Cami birkaç kez onarım geçirmiştir. Bu onarımlar sırasında ahşap malzeme çokça kullanılmıştır. Cami içerisinde taban kısım ahşaptan yapılmıştır. Kapı ve pencereler sökülerek yerine yeni ahşaptan yapılmış daha özellikli malzeme kullanılmıştır. Mahfil de yenilenmiş tabanı yeni ahşap malzemeyle döşenmiştir. Cami içerisinde lambiri uygulaması yapılmıştır. Caferiye Cami'de onarım geçirilerek eski ahşap tavan malzemeleri sökülerek yerine yenisi yapılmıştır.

Kubbe ahşap yapılıdır ve kenarları ahşap işlemeden yapılan kaside yazısını barındırmaktadır. Merdiven yerleri de yenilenmiştir. Yine kapı ve pencereleri ahşaptan olup hepsi sökülmüş yerine yenileri daha da iyileştirilerek takılmıştır. Kubbenin aşağısında bulunan şerefe ahşaptan yapılmıştır. Vaaz kürsüsünde ahşaptan yapılma ağaçtan oyma altın yaldızlı bir levha bulunmaktadır. Kubbesi sade bir şekildedir. Cennetzade Cami'nin içerisinde ahşap malzeme ile yapılan yapılar çok olmasına rağmen süslemeye dair çok bir şey yoktur. Genelde ahşap yapılar sadedir. Emir Şeyh Cami'nin en önemli ahşap yapısında bulunan ayrıntı kandil göbekliğidir. Burada yapılan süsleme biçimi özel bir örnektir. Ahşap tavanında bir yazı kısmı vardır. Esat Paşa Cami'nin de iç kısmında minber, vaaz kürsüsü, mahfil ahşap malzeme ile yapılmıştır. Hat sanatıyla bezenmiş levhalar vardır. Gümrük Cami'nin minberi ahşaptan olup müstesna bir işçilik yapılarak süsleme yapılmıştır. Camide başka ahşaptan süslemeye rastlanılmamıştır. Gürcü Mehmed Paşa Cami, minberi geometrik bezemelidir. Hacı Cuma Cami'nin kubbesi ve mahfili ahşaptan olmasına rağmen herhangi bir süsleme yoktur. İbrahim Paşa Cami'de yeni dönemde restore edilmiş birçok ahşap yapı vardır. Ancak çok fazla süsleme yoktur. Şerefe altlığında iki sıra büyük mukarnaslı süsleme mevcuttur. Kasımpaşa Cami'nin içerisinde ahşap detayı çok fazla yoktur. Yeni dönemde koyulan ahşapların sadece son cemaat yerinde ahşap süsleme vardır. Bu süsleme çok geniş alanı kapsamamakta yer yer süslemeler yapılmıştır. Kavak Cami'nin pencere ve kapılarında ahşap malzeme kullanılsa da süsleme yoktur. Kemhan Camii ve Kırmacı Cami'nin mahfil ve minberi ahşap olmasına rağmen herhangi bir süslemesi yoktur (Atar, 2020: 52).

Erzurum camileri içerisinde alçı ile süslemeye pek rastlanılmamıştır. Ancak camiler onarıma girdikten sonra alçı sıva yapılan birkaç cami vardır. Bu camiler, Bakırcı Camii, Boyahane Camii, Caferiye Camii, Cennetzade Camii, Gürcükapı Camii, Gümrük Camii, Murat Paşa Camii, Murat Paşa Camii, Vani Efendi Camii.

Erzurum camileri içerisinde kullanılan süsleme tekniklerinden en yaygın olanı şüphesiz çini süslemesidir. Çini süslemesi Orta Asya'dan gelen Türk geleneğinin devamıydı. Özellikle Büyük Selçuklular mimari yapılarında kullandıkları çini süslemesini en zirve konumuna taşımışlardır. Çininin tuğla üzerine renkli sırın kullanılması şeklinde olup ilk örnekleri Mısır ve Mezopotamya'da görülmüştür. Koyu kırmızı, mavi, sarı, kahverengi ve turuncu renkler bu süslemede ki yaygın renklerdir. Erzurum camilerinin içerisinde pek çoğunda çini süslemesine pek rastlanmaz. Ancak

bazı camilerde güzel ayrıntılarda dikkat çekmektedir. Ayazpaşa Cami'nin içerisinde çini örneği pek yoktur. Ancak minaresinde çinilere ait örnekler vardır. Ayazpaşa Cami'nde kullanılan baçini tekniği[48] bölgede tek olma özelliği gösterir. Lala Mustafa Paşa Cami'nin çini örnekleri görülmeye değerdir. Cami içerisinde ve dışarısında çini örnekleri görülür. Bu çiniler pencere alınlıkları kapı üstleri ve caminin çeşitli yerlerinde bulunur. Çinilerde sıratlı tekniği uygulanmış, mercan kırmızısı, yeşil, mavi, beyaz ve lacivert renkleri kullanılmıştır. Çinilerde bahar dalları, narçiçeği, menekşe, hançer yaprakları, gül, kıvrık dallar, rumi ve çeşitli hatlarla yazılar görülmektedir. Çinilerde ayet ve hadisler sıklıkla görülmektedir. Caminin içerisinde kullanılan çini renkleri de çok özeldir. Osmanlı-Rus savaşları sırasında askerler cami içerisinde bulunan çinilerin bir kısmını kırmıştır. Caminin sağ-sol ve kıble tarafında ki çinilerin birçoğu savaş dönemlerinde yok olmuştur. Burada sadece bir çini kalmıştır. Bu çini de Emirülmüminin yazmaktadır. Son cemaat yerinde bulunan pencerelerin üst kısımlarında hafif dolunay şeklinde çok güzel çiniler yapılmıştır. Bu çinilerin bir tanesinde sülüs hattı kullanılarak yazı yazılmıştır. Birinci çinide Bismillahirrahmanirrahim yazmaktadır. İkinci pencerenin üstünde ki çini de ise La İlahe İllallah Muhammedîn Resulullah Hakka yazmaktadır. Soldaki pencerenin üstünde bulunan çini kısmen kırılmış, sağdaki pencerenin üstünde ki çini ise tamamen yok olmuştur. Çini renkleri ve biçimleri baharı anımsatmaktadır. Caminin yapılış tarihine ve bölgenin iklimine rağmen camide mevcut olan çini renklerinde herhangi bir bozulma yoktur. Kabarma veya çatlak yoktur. Alt pencereler ve kapıların üstü de çini kaplanmıştır. Pencere ve kapı üstlerinde bulunan çinilerde çeşitli besmele ve dualar yazılmıştır. Kadana Cami'nde çini örnekleri vardır. Yapılan bir onarım sonrasında çini kaplamalar yapılmıştır. Bu caminin dışında Kasım Paşa Camii, mihrapta bitkisel bezemeli ve ayet yazılı çini panolar yer almaktadır. Molla Kaya Cami'nde de çini süslemesi vardır. Caminin iç bölgesi yarıya kadar çini kaplama olup minber ve mihrapta çini süslemeler vardır (Sezer, 2005: 284-285; Yetkin, 1993: 329).

Cami süslemesi incelendiğinde cami elemanları içesinde bulunan sütunlar da süsleme açısından önemlidir. Sütunların bir kısmı ahşap bir kısmı taş malzemeden oluşmaktadır. Bazı sütunların üzerine kavsara süslemesi yapılmış ve üstlerine

[48] Baçini Tekniği, bezeme oluşturmak maksadıyla inşaların belirli bölgelerine yerleştirilen seramik kaplara verilen isimdir. Bacini kakma çini olarak da adlandırılmaktadır. Çanak ve kase anlamında Türkçe'de kullanılan Baçini, İtalyanca bir terim olarak leğenden gelmektedir. Bu teknik mimari yapıları canlandırmak için yaygın şekilde kullanılır (Komisyon, 2023: 4-5).

geometrik desenli başlıklar yerleştirilmiştir. Sütunlar kapı girişlerinde, mihrap yanında ve son cemaat yerlerinde bulunmaktadır. Süslemelerde sütunlar camilere farklı bir hava katmıştır. Cami içerisinde kapı yanında sütünce bulunan camiler; Boyahane Camii, Cennetzade Camii, Gümrük Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Murat Paşa Camii, Şeyhler Camii, Tahta Camii. Mihrap yanında sütünce bulunan camiler; Ayazpaşa Camii, Boyahane Camii, Caferiye Camii, Cennetzade Camii, Gümrük Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Murat Paşa Camii, Şeyhler Camii, Tahta Camii, Taş Camii, Zeynel Camii. Son cemaat yerinde sütünce olan tek cami Boyahane Cami'dir.

Cami süslemesinde taş malzemeden olan önemli bir öğe de kavsaradır. Kavsara süslemesi camilerde özellikle mihrapta görülmektedir. Bunun dışında kemer ve diğer kısımlarda da kavsaraya rastlanılmaktadır. Taş malzemeden olan bu süsleme örneği camilerde yaygın bir şekilde görülmektedir. Mihrabı sadece mukarnas kavsaradan olan camiler; Aşağı Habip Efendi Camii, Aşağı Mumcu Camii, Cedid Camii, Gürcü Mehmed Paşa Camii, Hacı Cuma Camii, İbrahim Paşa Camii, İhmal Camii, Kadana Camii, Kasım Paşa Camii, Kemhan Camii, Kırmacı Camii, Köse Ömer Ağa Camii, Kurşunlu Camii, Mahmudiye Camii, Narmanlı Camii, Şafiiler Camii, Şeyhler Camii, Tahta Camii, Vani Efendi Camii, Yeğenağa Camii, Yukarı Habip Efendi Camii. Kavsara ve sütunceleri daha özenli süsleme yapılan camilerde mevcuttur. Bu camilerde özellikle mihrap kısımları süslemeyle donatılmıştır. Taş malzemeden yapılan bu süsleme çeşidi de sık sık uygulanmıştır. Bunun dışında niş, silme, boya ve farklı uygulamalarla mihrabın süslemesini güzelleştiren detaylarda vardır. Ayazpaşa Camii, mihrabı mukarnas kavsaralı olan kanber taşıyla baçini tekniği uygulandığı tek camidir. Mukarnas kavsara etrafında sütünce vardır. Yine Boyahane Cami'nde mihrap kısmı ince silmelerle çerçevelenmiş ve sütünce ile süsleme yapılmıştır. Bu sütunların başlıkları da geometrik bezeme şeklinde süslendirilerek yapılmıştır. Caferiye Cami'nde mihrap mukarnas kavsaralı olup kare şeklinde sütunlara oturtulmuştur. Kavsara altına ve üstüne ince silmeyle iki tane yazı koyulmuştur. Emir Şeyh Cami'nde mihrapta bulunan mukarnas kavsara üç kaval silme ile etrafı çevrilerek üç kademeli bir süsleme örneği görülmektedir. Birinci kademe normal olup ikinci kademesi mukarnas dolguyla ve üçüncü kısım ise istiridye yivlidir. Mihrabın her iki tarafı da sütunla süsleme verilmiştir. Ayrıca mihrap nişi beş kenarlıdır. Gümrük Cami'nde ise mihrap mukarnas kavsara ile süslenmiş üç kaval silme ile etrafı çevrilerek niş etrafında

sütunlar vardır. Gürcü Mehmed Paşa Cami'nin mihrabı beş yüzeyli olup etrafında sütun vardır. Mukarnas dolgusu ise altı sıralı şekilde niş vardır. Köse Ömer Ağa Cami diğer camilerden farklı olarak mihrapta boya kullanılan nadir camilerden birisidir. Mihrapta boya ile perde motifi verilerek süsleme yapılmıştır. Aynı zamanda mihrabın etrafında sütunlar vardır. Taş Cami'nde mihrap yanında sütun vardır. Burada farklı olarak mihrabın taç kısmında lotus ve palmetlere[49] yer verilmiştir. Bu mihrapta da niş vardır. Erzurum Ulu Cami'de taş mihrap mukarnas kavsara süslemesidir. Aynı zamanda nişi de mukarnas kavsara süslemesi vardır. Nişin etrafında da geometrik biçimlerin birleşim noktasında çeşitli bağlama motifi ile süslenmiş genişçe iki bordür vardır. Mihrap etrafında bulunan süslemelere sonsuzluk hissi verilerek Selçuklu mimari geleneği yansıtılmak istenmiştir. Mihrap kısmında niş ve silmelerle bir takım süsleme daha yapılmıştır. Yukarı Mumcu Cami'de de mihrap kısmında boya ile süsleme yapılmıştır. Burada da boya ile perde motifi yapılmıştır. Zeynel Cami'nde ise mihrap mukarnas kavsara ile olup iç ve dış bükey silmelerle çerçevelenmiştir. Mihrap etrafında yine niş olup bezemeli köşe sütunları vardır (Özkan, 2015: 112-113).

Cami süslemelerinde mukarnas kavsarının kullanıldığı yerlerden biriside giriş kapılarıdır. Aynı zamanda kapının her iki yanına koyulan sütunlar ve başlıkları da süsleme açısından dikkat çekmektedir. Ancak bu tip cami süslemeleri çok azdır. Bundan ziyade sütun ve başlıklarına bazı camilerin son cemaat yerlerinde rastlanılmaktadır. Ayazpaşa Cami'nin girişinde mukarnas kavsara olup etrafında iki tane süsleme sütun vardır. Cennetzade Cami'nin girişinin iki tarafında da sütun bulunmaktadır. Gümrük Cami'nin de iki yanında güzel bir süsleme örneği olan iki adet sütun bulunmaktadır. Kasımpaşa Cami'nde ise girişte bulunan sütunların bezeme ile süsleme yapıldığı görülmektedir. Köse Ömer ağa Cami'nin giriş kısmı süsleme ile detaylandırılmıştır. Caminin girişine koyulan sütunlar özenle işlenmiş ve mukarnas kavsara ile kapı itinalı bir süsleme detayına sahiptir. Ayrıca kapı etrafında ki sütunların baş taraflarına yerleştirilen başlıklar bitkisel bezeme ile oluşturulmuştur. Murat Paşa Cami'nin de giriş kapısında sütun olup iç ve dış tarafı bükey silmelerle çerçevelenmiştir. Şeyhler Cami'nin de giriş kapısında bulunan sütunlarda dikkat çeken baş taraflarına mukarnas kavsara süslemesidir. Tahta Cami'nde de giriş kapısında iki tane sütun bulunmaktadır. Camiler içerisinde giriş kapısı detaylı ve süslemesi en iyi

[49] Lotus çiçek familyasından bir bitkinin adıdır. Saflık ve temizliğin sembolü olarak mimari çizimlerine konu olmuştur. Lotus çiçeğinin yaprak formları mimariye örnek olmuştur. Palmet de aynı şekilde palmiye ağacının yapraklarının mimariye konu olmasıdır (Özçalık, 2017: 23).

şekilde oluşturulan camilerden birisi de Zeynel Cami'dir. Caminin kapısı yuvarlak kemerli olup iç ve dış bükeyli silmelerle oluşturulmuştur. Kapı yanında bulunan sütunların başlık tarafları dışa taşmış şekildedir. Son cemaat yerlerinde sütun bulunan birkaç camide vardır. Cennetzade Cami'nin son cemaat yerinde bulunan sütunların başlıklarında kare sütun başlıkları bulunmaktadır. Bundan hariç birkaç caminin de son cemaat yerinde sütun bulunsa da onarımdan sonra bu sütunlar kaldırılmıştır.

Cami iç mekanlarında yapılan süsleme detayları önemlidir. Bundan ziyade cami dış mekânda ve minarelerde de süsleme detayları görülmektedir. Camilerin süslemesinde ana malzemesi taş olan birçok süsleme mevcuttur. Bunların dışında da çeşitli süsleme teknikleri de vardır. Metal, mermer, tuğla, kurşun, boya ve kalemişi ile yapılan birçok süsleme de vardır. Ayazpaşa Cami'nde girişte kullanılan mermerde bitkisel bezemeli ve geometrik süsleme örneği vardır. Boyahane Cami'nde ise sütun başlıkları geometrik bezemelidir. Camide ilginç bir detay ise bölgede ilk defa yeşil sırlı tuğla kullanılmıştır. Caminin şerefesi aynı zamanda mukarnas kavsara görülmekte ve kubbesi de kurşun kaplamadan yapılmıştır. Caferiye Cami'de ise şerefesinde altı kaval silme vardır. Aynı zamanda caminin bazı yerlerinde kalemişi kullanılmıştır. Kubbe göbeğinde ise bezemeli bitkisel motifli yazı vardır. Cennetzade Cami'nde şerefe altı kaval silme vardır. Ayrıca kalemişi süslemeleri sıkça görülmektedir. Kubbe de kalemişi tekniğiyle bitkisel bezemeli motifler yapılmıştır. Gümrük Cami'nde şerefe farklı tuğla ile dizilerek geometrik bir süsleme yapılmak istenmiştir. Gürcü Mehmed Paşa Cami'nin şerefesinin altında mukarnas kavsara süslemesi vardır. Minare farklı dizilerek süsleme yapılmak istenmiştir. Minberin yanında ise geometrik bezeme vardır. İbrahim Paşa Cami'nin şerefe altında iki sıra halinde mukarnas kavsara süslemesi vardır. Kasım Paşa Cami'nde girişinde yine geometrik bezeme vardır. Kemhan Cami'nde bitkisel bezemeli ahşap minber vardır. Kurşunlu Cami'nde minaresinde renkli taş işçiliği vardır. Aynı zamanda şerefe altı üç sıra mukarnas süsleme vardır. Kalemişi süsleme de yapılmıştır. Ayrıca bitkisel bezemeli madalyon da bulunmaktadır. Murat Paşa Camii içerisinde kalemişi süsleme örnekleri dikkat çekmektedir. Bu kalemişi süslemeler genellikle bitkisel motiflidir. Minber de ise geometrik bezemeli süslemeler mevcuttur. Narmanlı Cami'de de kalemişi süsleme vardır. Narmanlı Cami'de yapılan kalemişi süslemeler yapılar daha önce yapılan bitkisel bezemeler ortaya çıkarılmıştır. Bitkisel bezeme süslemelerinde siyah, krem ve kırmızı tonlarında renkler göze çarpar. Bu bitkisel bezemelerde çeşitli çiçek figürleri

net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Narmanlı Cami'nde dikkat çeken ayrıntı ise çiçek motiflerinin sıkça kullanılmasıdır. Ahşap nesneler üzerinde karanfil, lale, anemon veya gül sembolleri sıkça kullanılmıştır. Bu çiçek motifleri kalemişi süslemeyle yapılmıştır. Ulu Cami'de mukarnas kavsara süslemesi ayrıntılı bir şekilde göze çarpmaktadır. Vani Efendi Cami'nde tuğla süslemesi vardır. Veyis Efendi Cami'nde ise göbek kısmında madalyon yazı ve bitkisel motif vardır. Yukarı Mumcu Cami'de tavan ortasında yağlı boya süslemesi vardır. Zeynel Cami'nin minare süslemesi de oldukça detaylıdır. Kare kaideden gövdeye geçişte köşeler pahlanmıştır. Yuvarlak gövdede tuğlalar farklı dizilerek süsleme oluşturulmuştur (Komisyon, 2008: 82-90; Aslanapa, 1989; 317; Gül, 2018: 66).

Çizelge 1. Erzurum Camilerinin Plan Tipleri

PLAN TİPİNE GÖRE CAMİLER								
YERİ	**ADI**	**YÜZYIL**					**PLAN**	
		16	**17**	**18**	**19**	**20**	**KARE**	**DİKDÖRTGEN**
YAKUTİYE	Ayazpaşa Camii	x					x	
	Boyahane Camii			x			x	
	Caferiye Camii		x				x	
	Cedid Camii		x					x
	Cennetzade Camii			x			x	
	Derviş Ağa Camii			x			x	
	Esat Paşa Camii				x			x
	Gümrük Camii			x				x
	Gürcü Mehmed Paşa Camii			x			x	
	İbrahim Paşa Camii			x			x	
	İhmal Camii			x			x	
	Kadana Camii			x				x
	Kavak Camii			x			x	
	Kemhan Camii		x				x	
	Kurşunlu Camii			x			x	
	Köse Ömer Ağa Camii			x			x	
	Murat Paşa Camii	x					x	
	Narmanlı Camii			x			x	
	Pervizoğlu Camii			x			x	
	Şeyhler Camii			x			x	
	Vani Efendi Camii		x				x	
	Tahta Camii			x				x
	Taş Camii					x		x
	Yukarı Habip Efendi Camii			x				x

Çizelge 2. Erzurum Camilerinin İnşa Malzemesi

İNŞA MALZEMESİNE GÖRE CAMİLER					
YERİ	**ADI**	**MALZEME**			
		MOLOZ TAŞ	**KESME TAŞ**	**TUĞLA**	**ALMAŞIK TEKNİK**
YAKUTİYE	Ayazpaşa Camii	x	x		
	Boyahane Camii		x		
	Caferiye Camii	x	x		
	Cedid Camii		x		
	Cennetzade Camii	x	x		
	Gürcü Mehmed Paşa Camii	x	x		
	Derviş Ağa Camii		x	x	
	Esat Paşa Camii		x		
	Gümrük Camii		x		
	Kadana Camii	x	x		
	Kırmacı Camii	x	x		
	Köse Ömer Ağa Camii	x	x		
	Kurşunlu Camii		x		
	Lala Mustafa Paşa Camii		x		
	Mahmudiye Camii		x		
	Mehdi Efendi Camii		x		
	Murat Paşa Camii		x		
	Narmanlı Camii		x		
	Pervizoğlu Camii		x	x	
	Şafiiler Camii				x
	Şeyhler Camii		x		
	Tahta Camii		x		
	Taş Camii				x
	Vani Efendi Camii		x		
	Yeğenağa Camii				x

Çizelge 3. Erzurum Camilerinin Kavsara Biçimleri

KAVSARA BİÇİMİNE GÖRE				
YERİ	**ADI**	**FORM**		
		DİKDÖRTGEN KAVSARA	**YARIM DAİRE**	**SİVRİ KEMERLİ**
YAKUTİYE	Ayazpaşa Camii			x
	Boyahane Camii			x
	Caferiye Camii	x		x
	Cennetzade Camii		x	
	Derviş Ağa Camii	x		
	Gürcü Mehmed Paşa Camii	x		
	İbrahim Paşa Camii		x	
	İhmal Camii			x
	Kadana Camii		x	
	Kavak Camii			x
	Kemhan Camii		x	
	Kurşunlu Camii			x
	Köse Ömer Ağa Camii			x
	Lala Mustafa Paşa Camii		x	
	Murat Paşa Camii	x		
	Narmanlı Camii			x
	Pervizoğlu Camii			x
	Şeyhler Camii			x
	Vani Efendi Camii			x
	Tahta Camii			x
	Taş Camii			x
	Yukarı Habip Efendi Camii			x

Çizelge 4. Erzurum Camilerinin Pencere Formları

PENCERE FORMLARI			
YERİ	**ADI**	**FORM**	
		YARIM FORMLU	**DİKDÖRTGEN**
YAKUTİYE	Ayazpaşa Camii	x	
	Boyahane Camii		x
	Caferiye Camii		x
	Cennetzade Camii	x	
	Derviş Ağa Camii		x
	Gürcü Mehmed Paşa Camii		x
	İbrahim Paşa Camii		x
	İhmal Camii		x
	Kadana Camii		x
	Kavak Camii		x
	Kemhan Camii		x
	Kurşunlu Camii		x
	Köse Ömer Ağa Camii		x
	Lala Mustafa Paşa Camii		x
	Murat Paşa Camii		x
	Narmanlı Camii		x
	Pervizoğlu Camii		x
	Şeyhler Camii		x
	Vani Efendi Camii		x
	Tahta Camii		x
	Taş Camii		x
	Yukarı Habip Efendi Camii		x

5. SONUÇ

Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Erzurum şehri bölge olarak ilk günden itibaren stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bölgeye hâkim olmak isteyen birçok devlet olmuştur. Bulunduğu konum itibarıyla da çeşitli kültürel mirasları bünyesinde barındırmıştır. Zira bölgeye hükmeden devletler mimari açıdan her türlü estetik yapıyı inşa etmişlerdir. Türkler bölgeye geldikten sonra birçok cami, türbe, kale vb. yapılar yapmışlardır. İlk günden itibaren yapılan yapılar sayesinde zengin bir kültür miras günümüze kadar gelmiştir. Türk tarihini ilgilendiren mimari yapılar Anadolu'nun hemen her bölgesinde yapılmıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yapılan yapılar Erzurum bölgesinde yapılan mimari eserleri etkilemiştir. Özellikle Osmanlı Devleti zamanında Payitahtta yapılan mimari eserler örnek alınmıştır.

Erzurum'da ki cami mimarisi ilk günden itibaren günümüze kadar çeşitlenerek gelmiştir. Dini mimaride çok çeşitli yapılar meydana gelmiştir. Erzurum'da yapılan ilk yapılan ilk dini mimari Saltuklular dönemine aittir. İlk yapı ise Ulu Cami'dir. İlk Türk beylikleri döneminde yapılan Ulu Cami'nin yanı sıra Anadolu'nun birçok yerinde dini mimari konusunda gereken gayret gösterilmiştir. Dini mimari konusunda çeşitli plan şekilleri ortaya çıkmıştır. Enine olan dini mimari plan şemaları, merkezi plan ve kare planlı cami şekilleri bölgede hâkim olmuştur. Anadolu'da ise bu plan şekilleri dışında farklı plan tiplerinde camilerde görülmektedir. Cami yapımında her zaman geleneksel yapı korunmuştur. Ancak cami inşasında bir önceki yapı örnek alınsa da yeni ve özgün şekiller ve süslemeler ortaya koyulmak istenmiştir. Bu durum inşa edilen caminin mimari ustasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak camiler ne kadar yeni inşa formlarıyla yapılsa da ortaya çok farklı bir yapı çıkmamıştır.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde ise Ulu Cami plan şekilleri oldukça yaygın olarak kullanılmaktaydı. Osmanlılar genişleyip büyüdükçe cami mimarisinde de ciddi gelişimler meydana gelmiştir. Mimari konusunda asıl değişim 18. yüzyılda meydana gelmiştir. Batılılaşma adı altında yapılan mimari eserler Anadolu'nun birçok bölgesine kısmi olarak da yayılmıştı. Erzurum dahil birçok bölgede farklı şekiller ve farklı plan tiplerinde cami mimarisi ortaya çıkmıştır. Anadolu coğrafyasında cami mimarisine bakıldığında tek kubbeli ve çok kubbeli plan şeması oldukça yaygındı. Bunların dışında farklı plan tiplerinde birçok cami uygulaması olmuştur. Erzurum'a

hâkim olan tek kubbeli ve çok kubbeli cami plan şemasıydı. Anadolu'da birçok 126 caminin külliye içerisinde yapıldığı görülür. Ancak Erzurum'da külliye içerisinde olan cami sayısı oldukça azdır. Erzurum'da mevcut olan camilerin birkaçı ise temeli cami değil başka dini mimari yapılardan cami şablonuna dönüştürülmüştür. Bu camilerde ki yapılar üzerinde çok fazla şekil değişikliği yapılmamıştır. Bölgenin hakimiyeti değiştikçe camiler var olup olmaması bölgede hüküm süren kişiler tarafından belirlenmiştir. Özellikle Batı Anadolu bölgesinde de bu tarz yapılar karşımıza çıkmaktadır. Camilerin birçoğu onarım ve tamir görerek eski yapısını koruyamamıştır. Bölgenin bulunmuş olduğu konumu nedeniyle birçok savaşı da beraberinde görmüştür. Bu savaşlarda ciddi tahribatlar alan camiler onarılmıştır. Orta Anadolu bölgesi hariç savaşlardan tahribat alan birçok cami mevcuttur. Çünkü bölge tamamıyla birçok savaşı görmüştür. Yakın dönemde yıkılmaya yüz tutmuş camiler yeniden onarılmıştır. Yakın tarihlerde onarım görülen camiler ise yeni teknoloji ürünleri kullanılarak eskisinden tamamen farklı bir yapı ortaya koyulasına neden olmuştur. Özellikle son cemaat yerlerinde bu tarz yenilikler sıkça görülmektedir. Yeni cam, pencere, korkuluk ve kapılarla camiler yenilenmek istenmiştir. Bazı camilerin varlığı bilinse de yıkılmıştır. Kayıtlarda var olan camilerden birkaçının sadece molozları kalmıştır.

Erzurum'da inşa edilen camilerin şehrin imar yapısını da etkilediğini görmekteyiz. Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi yapılan camilerin etrafına mahalleler dizayn edilmiştir. Bazı camiler ise külliyeler şeklinde inşa edilmiştir. Cami etrafına yapılan imarethane, avlu, medrese, hamam, türbe, aşevi, darüşşifa ve çarşı gibi yapılar şehrin hem kültürel yapısını hem de imar yapısını şekillendirmiştir. Bazı camiler ise şehirle iç içe yapılması şehrin bütünlük yapısını korumasını sağlamıştır. Erzurum'da yapılan cami mimarisinin süslemelerine değinecek olursak farklı süsleme çeşitleri ortaya çıkmıştır. Cami dış cephelerinde genellikle coğrafi şartlara binaen moloz taş ve yığma taştan inşa edilmiştir. Anadolu ve Payitahtta aynı şekilde camiler inşa edilmiş bunun yanı sıra düzgün kesme taş birçok camide kullanılmıştır. Dünyanın birçok yerinden getirilen taşlar camilerde kullanılmıştır. Anadolu coğrafyası konumu itibariyle her bölgeden değerli ve dayanıklı taşların burada toplanmasını sağlamıştır. Böylelikle Erzurum dahil Anadolu'nun birçok yerinde inşa edilen camiler bu düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Camilerin dış cephesinde sadece taş malzeme değil ahşap ve tuğlanın da kullanıldığı görülmüştür. Osmanlı Devleti 127 zamanında inşa

edilen camiler genellikle Payitaht örneğinde yapılırdı. Erzurum'da yapılan birkaç cami Payitahtta ki camiler örnek alınmıştır. Taş malzemeler arasında ahşap malzeme ve süsleme için sıralı tuğlalar kullanılmıştır.

Erzurum camileri içerisinde süsleme tekniği olarak en çok kullanılan öğe mukarnas kavsara yapısıdır. Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Erzurum'da da yapılan camilerde sık sık mukarnas kavsara örneğine rastlanılmıştır. Mukarnas süslemesi mihrap ve kapı girişlerinde en çok karşımıza çıkan yerlerdir. Mihrap kısmında kullanılan mukarnas kavsara örnekleri camilerin bir kısmında da farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Sadece camilerin mihrap ve kapı girişleri değil pencere, vaaz kürsüsü ve hutbe yerlerinde de bu süsleme örneği görülmektedir. Camilerin kemer bölümlerinde ise yer yer rastlanılmaktadır. Cami içerisinde kullanılan renklere değinecek olursak eski Türk geleneklerinde ki renklerden faydalanılmıştır. Çini, kalemişi ve bazı boya süslemelerinde mavi, yeşil, kırmızı renkler kullanılmıştır. Çini süslemelerinde bu renkler sıklıkla görülmüştür. Çini süslemesi mimari tekniklerde özenle kullanılmıştır. Erzurum'da ki önemli kişilerin yaptırdığı camiler çini süslemesine dikkat etmişlerdir. Anadolu'da ve İstanbul'da çini süslemesiyle yapılan değerli camiler vardır. Bölgede yapılan camilerde bu camilerden örnek alınarak inşa edilmiştir. Aynı zamanda sırlı süsleme tekniği de kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

Altın, Kader (2021). Malazgirt Savaşı Sonrası Kurulan Türk Beyliklerinin Anadolu'da ki İzleri. Düşünce Dünyasında Türki. 12(59). s. 35-49.

Altınay, Ahmet Refik (2014). Lâle Devri. İstanbul. İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

Anıtkar, Serhat (2013). 19. Yüzyıl Batılılaşma Hareketlerinin Osmanlı Mimari Biçimlenişine Etkisi: Vallaury Yapıları Örneği. II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı V, s. 1220.

Apak, Adem (2009). Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 18(2). s. 118.

Aslanapa, Oktay (1989). Türk Sanatı. İstanbul. Remzi Kitabevi Yayıncılık.

Atak, Erkan (2018). Osmanlı Mimarisinde Lale Devri Üslubu (Anadolu'daki Yansımalar). Türkiye Sosyal Bilimler Dergisi. 13(10). s. 58-65.

Atar, İnci (2020). Erzurum Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Kubbeli Camilerin Restorasyon Öncesi ve Sonrası Tahlil ve Tenkidi. Güzel Sanatlar Enstitüsü Sanat Kuramı ve Eleştiri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Aydın, Barış (2015). Osmanlı Dönemi Erzurum Ayaz Paşa Cami. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. 3(9). s. 316.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (1976). İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi. İstanbul. Baha Matbaası.

Beldan, Şafak (2018). "Persler," Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, s. 16, Ankara.

Beydilli Kemal (2009). Selim III. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 421.

Beygu, Abdurrahim Şeref (1936). Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri. İstanbul. Bozkurt Basımevi.

Cantay, Gönül (2002). Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi. Türkler Ansiklopedisi, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 88-93.

Ceylan, Alpaslan, Morkoç, Ayşe Nur ve Kalmış Gökhan (2021). Erzurum Höyükleri ve Yerleşmeleri. Erzurum. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, Cennet (2019). Batılılaşmanın Osmanlı Dini Mimarisine Mekansal Etkileri Üzerine Bir Araştırma; 18.-19. YY.'da Ankara Kent Merkezinde İnşa Edilen 129 Cami ve Mescitler. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi

Çevik, Gülay vd., (2018). Türkiye Selçuklu Tarihi. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Çiğdem, Süleyman (2011). Roma-Parth İlişkilerinde Elegeia-Erzurum ve Çevresi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 46(97). s. 98.

Çini, Nihat (2019). "Danişmendliler (1080-1178)," Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi, (Seminer) Sinop.

Çobanoğlu Ahmet Vefa (2001). Kale Mescidi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 243.

Çobanoğlu Ahmet Vefa (2002). Külliye. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çobanoğlu Ahmet Vefa (2003). Lala Mustafa Paşa Külliyesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 75

Dağlı, Yücel ve Kahraman Seyit Ali (2008). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım Girit. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.

Demircan, Beyzanur (2024). Mimarinin Modernleşmesi. Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 8(34). s. 207-210.

Demirel, Muammer (1996). Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918). Ankara. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Dobra, Seyhan (2021). Karakoyunlular Akkoyunlular-İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları. İran Çalışmaları Dergisi. 5(2). s. 579.

Döşemetaş, Ömer (2021). Erzurum Vilayet Salnamesine Göre H.1310/1892'de Erzurum Vilayeti. Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi. 70. s. 445.

Duran, Muzaffer (2015). Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 34(61). s.62.

Eğilmez, Savaş (2004). Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi

Emecen, Feridun (2007). Osman II. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 453.

Eyice, Semavi (1992). Bedesten. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 302

Faroqhi, Suraiya (2017). Krizler ve Değişim 1590-1699. Halil İnalcık, Donald Quatert (Ed.); Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, 3. Baskı, (C.II). İstanbul. Eren Yayıncılık. 130

Fayda, Mustafa (2007). Ömer. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 44-45.

Gezgin, Suat ve Atık, Abdülkadir (2017). II. Abdülhamid'in Yıldız Albümlerinde Erzurum, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Gül, Selma (2018). Erzurum Narmanlı Cami Ahşap Mahfilinde ki Kalemişi Süslemeler. Art Sanat, Sayı 10. s. 66.

Gümüş, Musa (2008). Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Ferman'ının Tam Metin İncelemesi. Bilig Dergisi. 47. s. 216.

Günay, Nejla (2012). Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. 16(3) s. 23.

Gündüz, Tufan (2008). Safeviler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 457.

Gürbüz, Osman (2016). Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler. İlahiyat Dergisi. 2(46), s. 135.

Işıklı, Mehmet, Mutlugün, Erhan ve Artu, Mine (2010). Geçmişten Geleceğe Armağan: Helenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi. Arkeolojik, Kültürel ve Estetik.

İnalcık, Halil (2003). Mehmed II. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 396.

İnalcık, Halil (1995). Eyalet. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 549.

Kayserili, Alperen (2011). Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi

Komisyon (1996). 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri(937 1530). Ankara. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Komisyon (2023). Türk Çini Sanatında Bir Teknik: Baçini. Baçini Dergisi. 1(1), s. 4 5.

Komisyon, (2008). Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum. Ankara. Kariyer Matbaacılık.

Konukçu, Enver (1992). Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum. Ankara. Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayını.

Konyalı, İbrahim Hakkı (1960). Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi. İstanbul. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları.

Köymen, Mehmet Altay (2000). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt 1 Kuruluş Devri. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Küçük, Cevdet (1995). Erzurum. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 321.

Küçükuğurlu, Murat (2024). Görgü Tanıklarına Göre 19. Yüzyıl Depremleri, Erzurum. Atatürk Üniversitesi Yayınları. 131

Küçükuğurlu, Murat ve Fırat Saylan, Gürkan (2008). Şimendiferin Erzurum Yolculuğu. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 15(38). s. 315.

Malhut, Mustafa (2022). Mondros Mütarekesi'ni Anlamak: Mütareke Kavramı, Mütareke Örnekleri ve Mondros Mütarekesi'nin Diğer Mütarekelerle Karşılaştırılması. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi. 22(44). s. 142 143.

Mülâyim, Selçuk (2020). Mukarnas. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 126.

Mülâyim, Selçuk (2009). Sinan. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 224.

Mülâyim, Selçuk (2012). Tonoz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 238.

Naskalı, Esko (2009). Sasaniler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 176.

Ökmen, Müntekim (2017). Heredotos Tarihi. İstanbul. İş Bankası Yayınları.

Öz, Mehmet (2005). Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 6(57). s. 59-60.

Özakın, Rabia (2002). XIII. Yüzyıl Anadolu Selçuklu Cami Mimarisinde Gelişim ve Beylikler Dönemine Etkileri. Türkler Ansiklopedisi, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 865.

Özaydın, Abdülkerim (2009). Saltuklular. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 54-56

Özcan, Abdülkadir (2003). Mehmed IV. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 414

Özçalık, Mahire (2017). Lotus Çiçeğinin Farklı Kültürlerde ki Önemi ve Peyzaj Tasarımında Kullanımının İrdelenmesi. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi.10, s. 23.

Özdemir, Ali Ulvi (2019). Kazım Karabekir'in Muhalefete Geçişi ve Bu Süreçte Devlet Tarafından İzlenmesi. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi. Sayı 15(30). s. 136-138.

Özen, Firdevs (2016). İlhanlılar Devrinde Erzurum. DTCF Dergisi. 56(2). s. 264-268.

Özgüdenli, Osman Gazi (2020). Moğollar. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 229.

Özkan, Haldun (2002). Saltuklu Mimarisi. Türkler Ansiklopedisi, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 76-77 132

Özkan, Haldun (2015). Erzurum Kurşunlu (Feyziye) Camii ve Tek Kubbeli Camiler Arasında ki Yeri. Erzurum Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu, Erzurum. s.241,

Öztuna, Yılmaz (2014). Kanûnî Sultân Süleymân. İstanbul. Ötüken Yayınları.

Öztuna, Yılmaz (2019). Yavuz Sultân Selîm. İstanbul. Ötüken Yayınları.

Pamuk, Bilgehan (2007). İpek Yolu Ticareti ve Erzurum. Tarih İncelemeleri Dergisi. 22(2) s.21.

Pamuk, Bilgehan, Aydın Ahmet (2004). Yeniçeri Ağası Zağarcı(Başı) Ali Ağa'nın Vakfiyesi. Güzel Sanatlar Enstitü Dergisi. 12. s. 18.

Pehlivan, Selma (2013). Erzurum'un İlk Çağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış. Hıstory Studıes Dergisi. 5(2). s. 387.

Pul, Ayşe (2020). Yeniçeri Teşkilatına Dair Bir Risale. Belleten. 84(301). s. 985.

Sarıcı, Burak Nazif (2021). I. Kılıç Arslan Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Sarıkaya, Mehmet Zakir (2023). Osmanlı Devleti'nde Yeni Bir Yapılanma: Tanzimat Fermanı. DTCF Dergisi. 60(91). s. 61.

Sevim, Ali (2003). Malazgirt Muharebesi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 481-482.

Sevim, Ali (2010). Süleyman Şah. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 103.

Sezer, Filiz Şenkal (2004). Türkiye'de Metal Çerçeveli Cam Giydirme Cephe Sistemlerine Uygulanan Uluslararası Standartlar ve Deneysel Kontrol Yöntemlerinin Örnek Bir Çalışma İle İncelenmesi. S.Ü. Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi. 20(2). s. 284-285.

Sözer, A. N.(1970). Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası. Ankara. Atatürk Üniversitesi Yayınları:101.

Şahlan, Kevser Çeltik (2023). Restoration Of Central Cedit Mosque İn Erzurum. Gazi Üniversitesi Journal Of Science. 11(1). s. 153-167.

Tanık, Saliha (2021). Kocaeli İli Cami Mimarisi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Tayşi, Mehmet Serhan (1995). Feyzullah Efendi Seyyid. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 527.

Tekin, Oğuz (2011). Hellen ve Roma Tarihi. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Tolan, Can (2022). Türk Fethi Öncesi Erzurum Şehri: İdari ve Sosyo-Ekonomik Değişimler. 6. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi. s.80-83. 133

Tolan, Öner (2022). X. Yüzyılda Bizans-Arap Sınırında Yeni Bir Askeri-İdari Birim: Armeniaka Themata. XIX. Türk Tarih Kongresi. s. 118.

Tosun, Serhat Pir (2021). MÖ. II. Yüzyılda Doğu'daki Süper Güç: Parthlar. Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 10(1), s. 3.

Tuna, Yunus, (2019). Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi). Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi. 1(2). s. 2.

Tuncel, Metin (1995). Erzurum. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 321

Turan, Osman (2005). Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul. Boğaziçi Yayınları.

Turan, Osman (2017). Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. İstanbul. Ötüken Neşriyat.

Turan, Şerafettin (1994). Edirne Antlaşması. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 442

Tuztaşı, Uğur ve Aşkın, İlgi Yüce (2011). Klasik Dönemden Batılılaşmaya Osmanlı Mimarlığında İdealleştirme Olgusu ve Batı Mimarlığıyla Olan Mukayesesi. Osmanlı Araştırmaları, 38(38) s. 213-215.

Ünal, Hüseyin Rahmi (1973). Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme. Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi. 6(48). s.76-78.

Üreten, Hüseyin (2022). Caesar Üzerine: Bıthynıa Kraliçesi Mi Yoksa Her Daim Caesar Mı?. Hıstory Stıdıes. 14(1). s. 184.

Yapıcı, Hakkı (2015). Tarih Boyunca Erzurum'da Meydan Gelen Zelzeleler. Mavi Atlas Dergisi. 5(2015). s. 15-19.

Yarlıgaş, Oğuz (2011). Anabasıs. İstanbul. Kabalcı Yayınevi. Yetkin, Şerare (1993). Çini. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 329.

Yıldız, Hakkı Dursun, (1991). Bâbek. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 374.

Yılmaz, Cuma Ali (2017). Antik Dünyayı Fetheden Ordu (Büyük İskender'in Ordusu Üzerine Bazı Bilgiler). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 27(1). s. 207-208.

Yılmazer, Ziya (2007). Murad IV. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 177

Yiğit, İsmail (2007). Osman. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 438

Whıte, Sam (2013). Osmanlı'da İsyan İklimi (Erken Modern Dönemde Celali İsyanları). İstanbul. Alfa Yayınları.